

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎN DESCRIERILE DE CĂLĂTORIE ALE LUI ARON DENSUȘIANU (1864)

Ioachim Lazăr

În cadrul mișcării pentru emanciparea culturală și națională a românilor din Transilvania, numele lui Aron Densușianu s-a înscris la loc de frunte. Poet, prozator, colaborator la diferite ziare și reviste, întemeietor al ziarului *Orientul Latin*, apărut la Brașov (1874), Aron Densușianu a desfășurat o bogată și intensă activitate pentru emanciparea națiunii din sânul căreia provenea. Deși viața și activitatea sa a fost reflectată într-o valoroasă monografie¹, tărâmul vast al preocupărilor sale lasă loc pentru multe completări. Despre activitatea politică și jurnalistică au apărut câteva studii valoroase, începând cu cel publicat, în anul 1935, de către scriitorul Ion Agârbiceanu². Personalitatea lui Aron Densușianu a stat și în atenția noastră, în cadrul cercetărilor studiind unele aspecte ale activității sale, ce s-au finalizat în redactarea unor articole publicate în reviste de specialitate³. Dar Aron Densușianu s-a remarcat și printr-o prodigioasă activitate culturală desfășurată în cadrul Astrei.

Cu prilejul Adunării de constituire a Astrei (1861), tânărul Aron Densușianu adresa episcopului Andrei Șaguna o cuvântare în care punea accentul pe însemnătatea dezvoltării culturale pentru destinul total, social și național, al unui popor. Cuvintele tânărului student de la Academia din Sibiu aminteau și de pasiunea sa pentru iluminism ai cărei protagoniști militau pentru “o unitate și continuitate de concepție cu eforturile înaintașilor transilvăneni, pentru care propășirea culturală a poporului a reprezentat întotdeauna unul din scopurile cele mai perseverent urmărite”⁴.

Aron Densușianu se dovedește și un pasionat călător publicând însemnate și valoroase note de călătorie. Cu ocazia adunării generale a Astrei, din august 1864, desfășurată în orașul Hațeg, unde Aron Densușianu își făcuse școala primară, el întreprinde o călătorie, împreună cu alți doi colegi, prin comitatul Hunedoara, la principalele locuri istorice și frumuseți naturale. Impresiile călătoriei au fost publicate sub titlul “Suvenir și impresiuni de călătorie”, în mai multe numere ale revistei “Familia”⁵. Tinerii pornesc, la sfârșitul lunii iulie 1864, spre Țara Hațegului “acel plai – scria Aron Densușianu – unde am sorbit prima oară aerul vieții și unde am zburat prin dulcii ani ai copilăriei ca fluturul printre flori”⁶. Cu acest prilej Aron Densușianu se dovedește un bun cunoscător al istoriei meleagurilor hunedorene, relatând celor doi însoțitori evenimente și întâmplări petrecute aici de-a lungul timpului. Sunt vizitate și

¹ Georgeta Antonescu, Aron Densușianu, Cluj, 1972.

² I. Agârbiceanu, “Orientul latin”, ziar politic, literar, social, economic, în Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu, București, 1935; Gelu Neamțu, Din colaborarea lui Aron Densușianu la Orientul latin, 1874-1875, în Restituiri, an. IV, nr. 4/1996, p. 45-54; Cristina Dinu, Aron Densușianu și Liga Culturală (secțiunea Iași), în Restituiri, an. IV, nr. 4/1996, p. 55-59.

³ Ioachim Lazăr, Aron Densușianu (1837-1900), promotor al luptei pentru unitatea națională a poporului român, în Sargetia, XX/1986-1987, p. 342-353; Idem, Aron Densușianu și Orientul latin, în Noua Gazetă Transilvană, an. 2, nr. 3, 1996, p. 45 – 48; Idem, Din corespondența lui Aron Densușianu cu Ioan Micu Moldovan privind întemeierea ziarului Orientul latin de la Brașov, în Angustia, nr. 1/1996, Sf. Gheorghe – Cluj-Napoca, p. 191-195.

⁴ Georgeta Antonescu, op. cit., p. 16.

⁵ Aron Densușianu, Suvenir și impresiuni de călătorie, în Familia, an. 1, nr. 8-21/1865 și Familia, an. 2, nr. 1-4 și 12-14/1866.

⁶ Ibidem, nr. 8 din 15/27 august 1865, p. 99.

descrise Câmpul Pâinii, satul Spini, Podul Simeriei, Termele de la Călan, Biserica din Strei, Hațegul, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Peșteana, Densușul, Fărcădinul de Jos, Castelul de la Hunedoara, Sântămăria Orlea, Turnul de la Crivadia, Peștera Bolii și Castelul Martinuzzi din Vințul de Jos.

Primul popas îl fac la celebrul Câmp al Pâinii de lângă Orăștie. În descrierea bătăliei, din 13 octombrie 1479, Aron Densușianu te face să retrăiești scenele luptei. “Un minut încă și spadele vor scânteia, câmpul va geme sub picioare, văile în jur vor răsună, râurile limpezi se vor închea de sânge. Semiluna apare ca o stea ce anunța nefericire, turbanele se apropiau. Ali beg e aci cu o sută mii turci. Creștinii îngenunchia, o rugăciune scurtă dar fierbinte zboară la cer de pe buzele fiecăruia”⁷. Lupta începe, de o parte și de alta, cu furia tigrului. Aripa stângă a creștinilor e desfăcută și aproape de a fi zdrobită. Un moment și creștinii toți cad sub spada păgână. “Dar nu, Pavel Chinezu, Herculele român cu o trupă de Tezei, cu repeziciunea fulgerului, ca și când ar fi picat din cer, a izbit oastea turcă setoasă de sânge, compactă și numeroasă. Chinezu, în amândouă mâinile cu sabie, trece în lung și lat prin oastea păgână și pe unde ajunge, toți se aștern zdrobiți dinaintea lui, cum se aștern semănăturile, arborii, toate ce stau în sus, dinaintea unui torente turbat. Turcii sunt zdrobiți și aruncați în fugă. Mii de creștini, ce-i luase sclavi, (sunt) liberați”⁸.

Continuându-și călătoria spre Hațeg, Aron Densușianu amintește evenimentele tragice ce s-au petrecut în satul Spini în timpul revoluției de la 1848. “În locul caselor frumoase, a căror abia ruinele se mai văd, locuitorii abia și-au putut ridica niște colibe. Aici ungurii torturaseră pe preotul românesc, un bărbat cu largi cunoștințe, în mod superior torturilor din iad. Îi trag mai întâi unghiile, îi scot plămânii și apoi ochii. Totdeauna când am trecut p-aicea și am căutat la casa acestui nefericit, ce pare descoperită și ruinită, încrescută cu măracini, și care se pare a jeli cumplită soartă a domnului său – totdeauna mi-au curs fiori reci prin oase”⁹. După parcurgerea unui drum de o jumătate de oră, călătorii ajung la Podul de la Simeria, aflat pe râul Strei. Aron Densușianu povestește însoțitorilor săi cum s-a reflectat în ființa sa bătălia dintre trupele lui Bem și austrieci, desfășurată la 9 februarie 1849. “Era o vinere dimineața, [î]mi aduc bine aminte, când odată cu răsăritul soarelui, bubuitul tunurilor începe a zgudui pământul. Locul nașterii mele este depărtat mai bine de două stațiuni de acest teatru de luptă. Fereștile însă și pavimentul se scutură, precum se scutură nava, când mânată de un vânt teribil, izbește în stânci. Nu știu ce voi fi simțit atunci. Eram abia de 11 ani și teroarea cuprinsese toată ființa mea”¹⁰.

Sunt descrise apoi băile de la Călan. Stânca în care se află bazinul este din travertin și se “înalță izolată, în șes, până la o înălțime de 22-25 picioare, deasupra, în această stâncă, e săpat un bazin lung de 45 picioare, lat de 30 și afund de 16-18 picioare”¹¹. Din bazin se desprinde un canal, lat de cinci picioare până afară în șes. Apa avea o temperatură de 21°, la intrarea în bazin și 16° în rest”¹².

Aron Densușianu este dezamăgit de slabele amenajări pentru primirea oaspeților. “O colibă în care șade un bătrân, ce se îngrijește de băi, o altă căscioară ce servește oaspeților de bucătărie. Pentru primirea oaspeților este o singură casă din bârne,

⁷ Ibidem, nr. 9 din 25 august/6 septembrie 1865, p. 111.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, nr. 10 din 5/17 septembrie 1865, p. 124.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, nr. 12 din 25 septembrie/7 octombrie 1865, p. 146-147.

¹² Ibidem.

constând din patru camere cu ferestre blănite cu hârtie”¹³. Aron Densușianu remarcă frumusețea zonei care ar putea deveni locul “cel mai romantic și favorabil distracțiunii și reconvalescenței, când frumusețea naturală ar da mâna cu toate întocmirile artistice”¹⁴. În același timp se simte îndatorat a face și câteva precizări pentru a crea din acest loc o plăcută stațiune de odihnă și tratament. “Un alei des în locul arinilor rari de acum, o comoditate modernă în locul hurubelor de acum, cabinete de scăldat numeroase în locul celor două bălți de acum, pentru că izvoare de apă calde sunt destule, toate acestea ar reda locului însemnătatea ce o merită și l-ar împopula”¹⁵.

În sprijinul proiectelor sale de modernizare, Aron Densușianu aduce ca argument decisiv, bogăția monumentelor romane din zonă, și în primul rând a drumului roman, ce vine de la Sarmizegetusa și a cărui “urme se văd foarte bine și acum”¹⁶. “Câmpurile dinprejur sunt toate semănate cu urme de sate sau cetăți, odată înfloritoare. Pe multe locuri se află strade pavate. Se găsea[u], mai demult, inscripțiuni, columne, capiteluri. În Călan s-a[u] aflat, în anii trecuți, în curtea unui sătean, un celariu boltit cu beunție. În apropiere, pedestalul unei statue și capitelul unei columne dorece. Locuitorii află când ară, adeseori monede și altele. La satul Petreni se văd urmele unei colonie romane. Aici se află cărămide, vase, urne și urme de zid vechi”¹⁷. Un alt monument care le reține atenția este biserica din satul Strei. Dar și aici rămân dezamăgiți de felul în care se prezintă biserica. “Lăsăm trăsura în drum și pe o uliță mai nămolosă decât malurile Nilului, după ce s-a retras în albie, suim la biserică, care se află la marginea satului, pe un delușor”¹⁸. “Intrarăm în biserică. Interiorul corespundea perfect exteriorului. Peste tot dezolațiune. Un unchiaș, de care nu-mi vine a crede să fi avut vreodată păr negru, atât îl albise mulțimea anilor, sta lipit de o parte și rezemat cu capul peste mâini pe un baltag. Îl întreb să ne spună ceva despre această biserică. Din moși de strămoși am pomenit-o cum o vezi, spuse unchiașul. Sunt vreo 50 de ani, urmează el, de când mi-o spuse un popă săsesc din Orăștie, care știa 12 limbi, că această biserică este de vreo 2854 ani”¹⁹. Distrăți de răspunsul naiv al bătrânului, tinerii continuă să cerceteze biserica fără a reuși să-i stabilească vechimea. În final, conchide Aron Densușianu, “las arheologilor de profesiune a-mi spune și mie și altora de când stă această biserică aici ?”²⁰.

Continuându-și drumul spre Hațeg tânărul din Densuș atrase atenția asupra satului Măceu și a renumitelor sale vii. “Măceul este locul de naștere a fericitului meu părinte”²¹. Călătorul Gerando - menționa Aron Densușianu - care a călătorit și a scris despre Transilvania, vizitând biserica din Densuș, tatăl meu l-a tratat cu vin de Măceu și el a exclamat în limba latină: “Vinul cel mai ales din Franța nu-l întrece nicidecât pe acesta cu dulceața și tăria”²². Aron Densușianu mai descrie și o altă întâmplare, petrecută în urmă cu vreo 10 ani, când la o cârciumă din Hațeg, stăteau mai mulți țărani în jurul unei mese, lângă pahare încoronate cu vin de Măceu. Unul dintre ei, parte recitând, parte cântând, spuse:

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, p. 147-148.

¹⁵ Ibidem, p. 148.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, nr. 13 din 5/17 octombrie 1865, p. 160.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Se referă la preotul Vizantie Pop, născut în satul Măceu, la 28 iulie 1798.

²² Familia, nr. 13 din 5/17 octombrie 1865, p. 161.

Gruiuleț de la Măceu,
Dare-ar bunul Dumnezeu,
Să mai crească vârful tău,
Ca să-mi pot sădi și eu,
Iarba sfântă a vinului,
Descântarea chinului.

Călătorii ajung în dealul Hațegului, unde li se deschidea o priveliște impresionantă asupra acestui colț de țară românească. Orașul, în schimb li se pare destul de mohorât. "Edificiile, în afară de patru biserici, sunt cea mai mare parte ascunse printre pomi și sălcii ce acoperă grădinile, care nu lipsesc la nici o casă. Străzile în loc de nisip și piatră, de care geme râul care curge chiar prin oraș, erau acoperite cu bruci mari de tină, pe jumătate uscată și cu ogașe afunde. Pe alte locuri erau bălți, în care apa era verde, prin urmare infectată și plină de miasme. Piața era pardosită binișor. Majoritatea locuitorilor era română. Toate străzile erau împodobite. Nici o trăsură de oaspeți nu rămânea necercetată de o mulțime de ochi"²³. În dimineața zilei de 1 august 1864 se desfășoară prima parte a lucrărilor adunării generale a Astrei. În după amiaza acelei zile înalții oaspeți vizitează Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁴. După vizitarea Sarmizegetusei, Aron Densușianu și cei doi colegi, se îndreaptă spre satul Densuș. La trecerea prin Peșteana au observat că și gardurile "erau rezemate cu pietre monumentale"²⁵. În hotarul Densușului atenția le este reținută de un monument, pe care localnicii îl numeau "La Chipu"²⁶. Monumentul, de formă octogonală, era prevăzut cu o nișă în care, probabil, se afla o "lespede de lemn, ori marmură, pe care se vor fi însemnat milele"²⁷.

Aron Densușianu ajunge la casa părintească, pe care o părăsise în urmă cu patru ani, aducându-și aminte "cu plăcere de coliba părintească, de masa cea săracă, de lavițele cele tari, nejluite și de așternutul de paie, sau numai de sfânta scoarță a pământului"²⁸. Ajuns la căminul părintesc urmează întâlnirea cu cei dragi, însoțită de "lacrimi de bucurie, îmbrățișări, afecțiuni filiale și frățești"²⁹. În aceste momente gândul său zboară la tatăl său și una dintre surori, plecați pentru totdeauna dintre cei vii³⁰. Întrebat de către mama sa despre planurile sale de viitor, Aron scoate din buzunar câteva fotografii spunându-i să aleagă pe fata care ar dori să-i fie noră. După un moment de chibzuință, Sofia alege tocmai fotografia fetei care avea să-i devină soție peste câteva săptămâni³¹.

A doua zi vizitează Biserica din Densuș unde era preot fratele său George³². În capitolul XVII al "suvenirilor" Aron Densușianu narează legenda Zafirei, o fată care a

²³ Ibidem, nr. 14 din 15/27 octombrie 1865, p. 172.

²⁴ Capitolele VII-XIII referitoare la această vizită au fost analizate într-o altă lucrare. Vezi Ioachim Lazăr, Țara Hațegului în descrierile de călătorie ale lui Aron Densușianu din vara anului 1864, în Hațeg 750, 1998, p. 70-81.

²⁵ Familia nr. 17 din 15/27 noiembrie 1865, p. 206-207.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, nr. 19 din 5/17 decembrie 1865, p. 230-232.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Vizante Pop încetase din viață la 1 mai 1857 iar sora sa Elisabeta a decedat în anul 1860 (Cf. Ioachim Lazăr, Benjamin Densușianu (1829-1915). Din viața și activitatea sa...p. 31-43.

³¹ Aron Densușianu s-a căsătorit cu tânăra Elena Circa din Săcele. (Cf. Ioachim Lazăr, O tânără brașoveancă în concert pe scenele Europei: Eliza Circa, în Cumidava, XXV, p. 176-181).

³² George Densușianu s-a născut în anul 1833, a fost hirotonit preot în anul 1858 și a păstorit credincioșii din Densuș până la moartea sa survenită în 1887.

fost despărțită de iubitul său, pe care apoi crezându-l mort, s-a aruncat de pe turnul bisericii. Sunt prezentate și cele câteva monumente romane cu inscripție folosite la construcția bisericii. Menționează eforturile fratelui său, preotul George, în acțiunea strângerii de fonduri pentru repararea monumentului. În ceea ce privește vechimea bisericii, Aron Densușianu se raliază punctului de vedere potrivit căruia ea datează de pe vremea romanilor fiind socotită Mausoleul în care a fost depus generalul roman Longinus, ucis în războiul purtat de Traian împotriva lui Decebal³³.

Tinerii își continuă călătoria prin satul Tuștea, oprindu-se apoi la reședința baronului Nopcea din Fărcădin. Pe cât sunt de impresionați de mulțimea și valoarea monumentelor romane adunate la reședința baronului, pe atât sunt de surprinși de mediocritatea reședinței sale. “Vreo câteva cadrope, câteva scaune de ingradele, un clavir și într-un unghi mai multe pietre monumentale”³⁴. După cum le povestește baronul reședința sa a fost vizitată și de către celebrul romanist Mommsen.

Referindu-se la originea baronului Nopcea, Aron Densușianu notează: “Familia Nopcea este română, de origine, încălțată, îmbrăcată și ...baronul cu care vorbim este tocmai acela, care în 1848 a jurat jurământul cel mare al românilor în câmpul Libertății și fiindcă mâna ce o ridicase era trasă o mânășă, poporul a strigat ca să nu-și jure mânășă. El a jurat, apoi a suferit acest jurământ. Cu inima ruptă ne spunea de ruina prin unguri a curții de la Zam, a cărei lux și pompă feerică devenise proverbială”³⁵.

După ce înnoptează la Hațeg, a doua zi de dimineață pornesc spre Valea Jiului. Apropiindu-se de Sântămăria Orlea, observă turnul medieval, ce domina dealul Orlea. Ieșind din sat atenția le este reținută de “Drumul lui Traian”, ce era pe unele porțiuni arat, în altele mai bine conservat. Acolo unde drumul era conservat avea “pavajul compact și întreg, șanțurile afunde”³⁶. Continuându-și călătoria prin “sate de un aspect mai voios, mai curat și peste râuri limpezi și iuți ce se varsă din obârșiile Carpaților”³⁷, ajung în satul Crivadia. Aici, pe un pisc “se află murul unui turn de pază în formă cercuală, de 18 pași în diametru”³⁸. În aceeași zi, puțin după orele prânzului, vizitează Peștera Bolii, căreia poporul îi spune Cetatea Bolei³⁹. Tot cu această ocazie amintește și cetatea dacică de pe dealul Bănița, despre care se credea că este “vreun turn de pază și tot pentru aceea îi zice poporul cetate la această Peșteră”⁴⁰.

După vizitarea peșterii, Aron Densușianu descrie, în câteva pagini, Țara Hațegului menționând că prezentarea sa este “într-un cadru îngust, geologia, istoria, poporul, traiul, datinile, starea socială și materială și natura pământului”⁴¹. Din punct de vedere geologic, Aron Densușianu invocă tradiția populară conform căreia “acest ținut a fost odată o mare sau mai bine un lac întins și o regină a demandat să taie un munte și să dea lacului curs liber”⁴². Din punct de vedere istoric se remarcă importanța acestui teritoriu atât în timpul dacilor, dar mai ales pe vremea romanilor. Se accentuează importanța Ulpiei Traiane care n-a putut fi colonizată de niște familii obscure. “Familiile Masimilor, Flavilor, Antoninilor, Manlilor, Macrinilor și ale altora mai

³³ Familia, nr. 20 din 15/27 decembrie 1865, p. 244.

³⁴ Familia, nr. 21 din 25 decembrie 1865/6 ianuarie 1866, p. 258-259.

³⁵ Ibidem. Este vorba de baronul Vasile Nopcea.

³⁶ Ibidem, Familia, nr. 1 din 5/17 ianuarie 1866, p. 7-8.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, nr. 3 din 25 ianuarie/6 februarie 1866, p. 32-33.

⁴² Ibidem.

multe ce le aflăm în inscripțiuni și epitafe, sunt probe vii despre aceasta”⁴³. Din perioada evului mediu Aron Densușianu amintește memorabila bătălie dintre Iancu de Hunedoara și turci, din anul 1442, unde au căzut “200 de steaguri turcești, dimpreună cu comandantele lor Sehabedin”⁴⁴.

Capitolele 25-27 ale “Suvenirilor” lui Aron Densușianu au fost prezentate într-o altă lucrare⁴⁵. În capitolul 28 se referă la situația învățământului din Țara Hațegului. Școli populare “nu sunt sau care sunt nu merită acest nume”⁴⁶. El deplânge depărtarea școlilor de nivel superior la care trebuie să-și trimită copiii. “Dacă cineva din acest ținut voiește să-și dea copii la școală, apoi trebuie să-i ducă depărtare de 2-4 zile, la Alba Iulia, Blaj sau Sibiu, căci alte școli în apropiere nu sunt”⁴⁷.

Vizitarea și descrierea Castelului de la Hunedoara a făcut obiectul unui alt studiu⁴⁸. Ultimul monument istoric vizitat de Aron Densușianu, despre care a scris câteva pagini a fost Castelul Martinuzzi din Vințul de Jos. “Castelul, dacă tot îl mai putem numi așa, se află înconjurat de sălcii și arini, astfel cât numai din apropiere îl poți observa încâtva”⁴⁹. După descrierea castelului, Aron Densușianu relatează scena uciderii cardinalului Martinuzzi de către oștenii generalului Castaldo.

Republicarea articolului “Suveniri și impresiuni de călătoria” ne relevă un alt domeniu al activității filologului Aron Densușianu, acela de iubitor al frumuseților naturale și al monumentelor istorice, aflate pe meleagurile natale. În același timp “suvenirile” publicate în revista Familia îl situează între primii călători români care au descris ținutul hunedorean.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ioachim Lazăr, Tradiții și obiceiuri populare hațegane în descrierile de călătorie ale filologului Aron Densușianu (1864), în Miorița, 10/2003, p. 31-33.

⁴⁶ Familia nr. 12 din 25 aprilie/7 mai 1866, p. 138-139.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ioachim Lazăr, Castelul de la Hunedoara în descrierile de călătorie ale lui Aron Densușianu (1864), în Corviniana, III, 1997, p. 129-135.

⁴⁹ Familia, nr. 14 din 15/27 mai 1866, p. 164-165.

ANEXĂ

SUVENIRI ȘI IMPRESIUNI DE CĂLĂTORIE

I

“Să nu te domnească dorința de a vizita regatele depărtate și de a merge, ca atâția alții, să vezi de aproape puterea regilor. Nu vei învăța să fii folositor țării tale dedându-te la jocuri și la plăceri; disprețuiește, o june elvețian deșerta strălucire a măririi și farmecul petrecerilor urmate de durere !”.

“Sentimentele tale patriotice s-ar schimba în sfera lumii mari; simplitatea datinilor pierde unde domnește voluptatea. Dacă patria ta nu-ți ajunge, tu nu ești demn să fii, și fierul plugului elvețian să te nutrească cu produsele unui pământ liber”.

Cu ce altele puteam să încep mai favorabil, decât cu aceste patriotice și inspirate cuvinte ale marelui Lavater ? Eu care vin a vorbi de un plai al patriei mele, acestei Elveții rău cunoscute, ...cum mi-a zis celebrul Vegezzi, cu ce puteam preludia mai în mișcătoriu decât cu accentele ce răsună pe văile afunde ale Elveției bine cunoscute, fericite, dar mai presus de toate, libere ? Cu ce ași fi înșinuat cititorului *Impresiunile mele*, când trebuie să-i declar de la început, că nu voi spune nici de splendoarea orbitoare și farmecele, nici de sentimentalitatea sau chiar și frivolitatea Parisului; nici de grosul materialismul și ceața eternă a Londrei; nici de aspectul grandios dar posomorât al Romei; nici de țări unde domnește o primăvară eternă sau o eternă vară, unde fructele aurite se îngână cu florile pe același pom, unde nopțile sunt mai frumoase ca zilele noastre cele mai senine; unde vrăbiile cântă mai frumos decât privighetoarele noastre, sau unde popoarele sunt mult mai fericite sau mai strivite și mai nefericite,...dar ce să mai spun decât cine ?

Da, nu voi spune nimic din toate acestea, pentru că soarta nu m-a lăsat să le văd, fără numai să le visez. Nu, pentru că soarta m-a legat cu trupul de glia patriei, precum Dumnezeu m-a legat cu inima și sufletul de binele și răul ei.

Vă voi spune de patria mea – ca să vorbesc după înțelesul celor vechi – de acel plai unde am sorbit prima oară aerul vieții, și unde am zburat prin dulcii ani ai copilăriei, ca fluturul prin flori: de Valea Sargentina, Valea sau Țara Hațegului – cum vreți !

Cunoaște-te pe tine însuși !, zice filozoful. Cunoaște-ți patria ! adaugă patriotul. Ah ! Rău ne cunoaștem pe noi înșine și din nefericire mai rău ne cunoaștem patria. Citim volume, umblăm ani, tocăm mii, dacă le avem, pentru ca să vedem țări depărtate, care nu ne ating întru nimic și pentru ca în urmă să învățăm slăbiciunile lor. “A ! Ce ? Patria – acest petec de pământ de care mă împiedec în toată ziua, acesta să nu-l cunosc eu?”. Astfel zicem îngâmfați și orbiți și lăsăm să ne treacă pe dinaintea nasului într-o zi ca într-alta toate însemnătățile, toate frumusețile ce ascunde în sânul său pământul natal. Da, noi avem gustul muștelor ce trec peste flori și,...

Rușine, de trei ori rușine! Cum vom iubi o țară pe care n-o cunoaștem și nici nu voim a o cunoaște ? Desigur cu instinctul animalului de a paște bine, de a bea bine și de a dormi și mai bine.

Dar pată oricare face astfel ca ungurul, care istorisind lui Ludovic, pare-mi-se, al XIV, de cele ce văzuse prin țările străine, în urmă îl întrebă regele să-i spună ceva și despre patria sa. Ungurul se părea că a căzut din stele, atât de străin se văzu în patria sa. Du-te, zise regele, și cunoaște-ți patria ta, apoi vină și-mi spune de altele”.

Mă numesc călător în valea natală. Mi-ar trebui un aer de străin, în casa părintească cum se zice. Ah ! Mă simt străin, nu mă pot numi acasă. Precum pasărea numai până atunci își numește cuibul al său, până când îi cresc aripile și zboară: astfel și eu crescând am zburat și m-am depărtat. De câte ori am revenit, de atâtea ori m-am simțit tot mai străin ca înainte, de atâtea ori s-au risipit din juru-mi negurile misterioase prin care mai înainte toate le vedeam ca într-o lanternă magică, de atâtea ori cunoșteam mai bine realitatea. Pentru ca să cunoști adevăratul preț al unui lucru trebuie să te dezbraci de toate afecțiunile. Până acum am privit această vale cu ochii rătăcitori și beți de amorul și farmecul ce-l lasă locul suvenirilor copilărești; unde am murmurat prima oară dulcile nume mama, tata și Dumnezeu. Astăzi când vălul copilăriei mi-a căzut de pe ochi; când fumul iluziunilor s-a risipit ca toate fumurile; când valurile inimii se mișcă numai ca suprafața unui lac liniștit dar afund sub adierea lină și roditoare a zefirului din mai, astăzi când idealul se apropie să dea mâna cu realitatea; astăzi vin să privesc mai atent această vale, leagănul meu, precum privește copilul crescut leagănul în care îi spune mama că l-a dăinuit.

II

Soarele, zilei de 30 iulie 1864, se înălța ca un disc de aur după culmile înecate în aburi ale Carpaților. Fața lui limpede și voioasă anunța un timp plăcut care nu-l avusese până aci în această vară-neptunică. De pe câmpiile umflate de apă se ridicau aburi ca din un crater. Grânețele așternute la pământ, neîntrerupții torenți de ploaie, păpușoiul îngălbenit și împletit, părea că vrea să soarbă razele blânde ale soarelui, care mai nu le văzuse și nu le simțise până aci.

Eu cu doi soți încă zburam în o trăsură cu doi fugari, feciori de vânt, cum zice poezia populară, către Valea Sargentina lăsând în urmă-mi Sibiul ce părea că fuge după noi. Nu știu ce interesante să vă spun de la Sibiu până la Sargentu (Streiu). Să vă spun cum plănuiam, ca să cercetăm memorabilitățile Valei Sargentine ? Cum îmi bătea inima pentru de-a vedea după o lipsire de patru ani pe ai mei din viață și mormintele învelite cu iarbă verde a celor de pe fericitul plai al eternității ? Să vă spun că în cutare hotel am convenit cu un amic, cu un cunoscut, la care de mult nu îi strânsesem mâna ? Că în altul am văzut o domnișoară călătoare, a cărei ochi de gazelă și sprâncene negre ca noaptea fără stele, să fi putut le-aș fi furat fără păcat, pentru ca să le pun pe o frunte arcuită ca curcubeul și pe o față suavă ca a cochetei aurore, pentru ca astfel să-mi realizez și eu, ca Pigmalion, idealul dorințelor mele ? Toate acestea însă știu că nu vă interesează. Ar trebui să vă fiu eu de interes pentru ca să vă interesați d-ale mele, dar nefiind una nu e nici cealaltă.

A ! Ce rătăcire ! Să nu am, să nu știu să vă spun nimic interesant pe acest pământ clasic, pe acest teatru eternal de mari evenimente, de mii variate scene tragice și eroice, pe acest vast țințirim, unde osemintele eroilor zac amestecate cu ruinele splendidelor cetăți și grandioaselor monumente, unde tot pasul are istoria sa, unde toată colina, tot râulețul, este o memorabilitate istorică.

Dar cine ar putea descrie toate acestea fără de-a scrie volume ? A ! Și eu am de a scrie numai niște schițe, niște fragmente, încă și acestea numai fugitive, ca și trăsură din care privesc aceste locuri. Dar peste un întins câmp, nu pot trecē, fără de a nu mă întinde și eu în aceste suveniri.

Veți ghici că acesta e Câmpul Pâinii !

Se pare că natura a făcut anume acest areal pentru lupte - și lupte nu de oameni ci de giganți; un vast amfiteatru nu pentru accentele dulci ale Melpomenei, ci pentru

zgomotele, răsunetele fioroase ale lui Marte. El se începe de la apa Vinerei, un râu de munte limpede dar răpitoriu și ține în lat o stațiune bună până la Orăștie; de o parte îl scaldă Mureșul, iar de cealaltă se pierde în văile umbroase ale Carpaților. Câteva brăuri de line coline îi dau aspect amfiteatral. Un mic râuleț îl încinge chiar pe mijloc, ce se pare că desparte taberele inamice iar Mureșul se târâiește ca un gigant șerpuind în poalele acestui câmp, ce pare că e așezat aci pentru de-a primi torenții de sânge și de a purta cadavrele celor morți, sau de a servi de ultimul refugiu celor învinși fug să scape de spada sângerândă a inamicului învingător. Iar de pe munții dinprejur se pare că vulturii își ascut ghearele, plesnesc ciocurile și întind aripile să se demită de prada lor palpitantă încă. Acesta e Câmpul Pâinii, a cărui fertilitate i-a dat numele, iar scenele petrecute pe el, însemnătatea istorică.

Era dimineața de 21 octombrie 1479.

Acest câmp era acoperit de oastea lui Batori, mai mare în curaj decât în număr. Un minut încă și spadele vor scânteia, câmpul va geme sub picioare, văile în jur vor răsună, râurile limpezi se vor închea în sânge ! Semiluna apare ca o stea ce anunța nefericire, turbanele se apropia. Ali beg e aci cu o sută mii turci. Creștinii îngenunche, o rugăciune scurtă dar fierbinte la cer de pe buzele fiecărui. Toți iau taina. Spadele lucesc prin mâini. “Dumnezeu și Batori – striga el – vor fi în tot locul unde va fi pericol!”.

Lupta începe, de o parte și de alta, cu furia tigrlui. Aripa stângă a creștinilor e desfăcută și mai zdrobită. Două mii sași sar în Mureș. Batori se repede asupra turcilor cu călărima, capătă șase plăgi și se așterne între cei morți. Un moment și creștinii toți cad sub spada păgână !. Dar nu, Pavel Chinezu, Herculele român, cu o grupă de Tezei, cu rapiditatea fulgerului, ca și când ar fi picat din ceriu a izbit oastea turcă setoasă de sânge, compactă și numeroasă. Chinezu în amândouă mâinile cu sabie, trece în lungul și în lat prin oastea păgână și pe unde ajunge, toți se aștern zdrobiți dinaintea lui, cum se aștern semănăturile, arborii, toate ce stau în sus, dinaintea unui torente turbat. Turcii sunt zdrobiți și aruncați în fugă. Mii de creștini, ce-i luase sclavi, sunt liberați. Pe Batori îl află și îl sculă încă viu dintre cei morți.

Soarele voios de triumful creștinilor se culcă liniștit. Iar creștinii beți de învingere uită fagiile și zbuciumările și întind o largă horă pe cadavre păgâne, inamice. Chinezu - Herculele jucă cu un turc în dinți, cu unul pe umeri și cu al treilea subsuoară. Iacă însemnătatea istorică a Câmpului Pâinii.

III

Duminică, în 31 iulie, plecarăm deodată cu soarele din Orăștie, care în vechime se pretinde a se fi numit Zermizigra. Trecem prin satul Spini, pe a cărui față și astăzi se mai văd tristele urme ale a. 1848. El fusese cu totul asemănat pământului. În locul caselor frumoase, a căror abia ruinele se mai văd, locuitorii abia și-au mai putut ridica niște colibe. Aici ungerii torturaseră pe preotul românesc, un bărbat cu largi cunoștințe, în un mod superior torturilor din iad. Îi trag mai întâi unghile, îi scot plămânii și apoi ochii. Totdeauna când am trecut pe aici și am căutat la casa acestui nefericit, ce pare descoperită și ruinată, încrescută cu mărăcini, și care se pare a jeli cumplita soarte a domnului său, - totdeauna mi-au curs fiori reci prin oase. Ah ! Mult e drept:

“Jedoch der schrecklichste der Schreckem
Das ist der Mensch im seinem Wahn !”

Peste o jumătate de oră suntem la podul de la Simeria (Piski), ce trece peste Sargent, care ceva mai în jos își mestecă undele limpezi și răpitoare cu Mureșul lănced

și palid. De aici se începe Valea Sargentului. Cine nu-și aduce aminte de acest pod memorabile din furiile anului 1848-49 ?!

De la acest pod, în stânga râului, în sus se întinde un șes frumos umbrat acum de sălci și arini rari. Acest loc, înainte de 1848, forma o dumbravă întunecoasă. Ungurii se postează în această dumbravă și încep lupta cu imperialii. Era o vinere dimineată, mi aduc bine aminte, când odată cu răsăritul soarelui bubuitul tunurilor începe a zgudui pământul. Locul nașterii mele este depărtat mai bine de două stațiuni de acest teatru de luptă, fereștile însă și pavimentul se scutura, precum se scutură nava, când mănătată de un vânt teribil, izbește în stânci. Nu știu ce voi fi simțit atunci. Eram abia de 11 ani și teroarea cuprinsese toată ființa mea. Teroarea se îndoieste, mintea mi se rătăcește, când văd, în scurt după aceea poporul ce în loc de a căuta tufe, aleargă și se așterne înaintea altarului. Confuziunea, disperarea poporului mi-o aduc aminte, fără a o putea descrie. Credeam că teatrul bătaiei este numai aci.

Preotul, tatăl meu, îngenunche înaintea altarului, poporul face asemenea și cu ochii ațintiți în cer, cu fețe palide, cu buze tremurătoare, cu mâinile împletite, înalță rugăciuni la tronul cel ceresc. Patru copii în jurul mamei murmurau cu ochii în lacrimi rugăciunile ce ea ne învățase. Acestea apoi le repetam seara și dimineata în tot timpul acelor evenimente fatale. O ! Sfântă religiune, sublim evanghel ! Unde ar fi mângâierea, unde speranța noastră fără tine ?! Când în această lume căile existenței noastre se strâmtorează, noi ne aruncăm în sânul tău și nu ne mai temem de ori ce să vină peste capul nostru ! Amar, de trei ori amar de cel ce nu va putea să aibă nici acest refugiu mai tare ca toate cetățile lumii și mai sigur ca toată profunzimea codrilor și ca toate ascunsurile peșterilor !

IV

Dar am uitat să spun că noi totodată mergeam să asistăm și la Adunarea generală a Reuniunii transilvane. Dar, mi se va ierta și mie acest ușor păcat, căci noi încă trebuie să-i iertăm Reuniunii. La podul Simeriei șezurăm o oră. Eu mă mesteca-i, între aceea, între niște oameni, care ședeau pe o bârnă lângă pod. De pe fețele lor se părea că dezbăt niște lucruri momentoașe. Ei vorbeau de necazurile lor. Ceea de ce mă miram era că nu vedeam circulând prin mâinile lor nici o sticlă-cu rachiu, cu atât mai vârtos că hotelul, sau pe limba poporului, cârciuma era numai aci.

Bună dimineată ! Dezbateți lucruri grele, nu prea sunteți cu voia !

Bună-ți fie inima domnișorule!

Apare că a-i fi român de-ai noștri - zise un bătrân.

Da.

Domnul te țină. Acum măcar de a-și muri, căci am ajuns să văd și din români domni.

Apoi înfira-i cu dâșii un discurs interesant, și în fine vorbind despre economia, mi arătară cu întristare Valea Sargentului și a Mureșului, unde nu vedeai alta decât o mare de nisip, ce-l aruncase peste câmpuri teribilele inundațiuni. Numai ici și colea se mai vedea câte o oază verde, ce scăpase neatinsă de furia elementelor, sau care a putut să se mai ridice după ce a fost așternută odată la pământ. Abia m-am putut reține să nu vărs lacrimi văzând acestea.

Dar de unde ești d-șorule ? întrebă bătrânul.

Da numai colea de la Hațeg.

Ei d-apoi că noi suntem tot de pe o țară. Dzeu să-ți deie bine, cât îți poștește inima. Dta nu ești însurat ?

A ! Da de unde ?

Vezi eu ți-aș spune una.

A ! moșule doar vrei să mă însori ?

Da încă cum ! Aice la noi un ungur, vezi așa se ține el, dar altcum e român de naștere. Eu am cunoscut pe moșul său, fie iertat, căci am petrecut multe zile bune cu el. Acesta e avut și are acum o față mare ca o floare și am auzit că nu s-ar duce bucuros după alt neam, fără numai după un român. O ! Ce mai pereche ați fi amândoi. Zău d-șorule când a-i vedea-o și te-ar vedea, n-ați mai zice nici unul ba.

Societatea noastră la acestea îndată lua un aer mai viu și începurăm a râde de vorbele naive ale bunului bătrân. Pe când era să-mi arăt și eu interesul și să mă fac a întreba mai de aproape – dar vezi, nu pentru că doară, ci pentru că iacă să fac și eu vorbă și haz – simt că oarecine mă atinge lin pe umeri, adresându-se cu un : domnule ! Era un ungur, jude cercual, cum am aflat după aceea, dar să nu cugetați că cel cu fata ca o floare. Mă întrebă dacă nu mă duc la Hațeg și dacă nu am lipsă de o trăsură care-mi stă spre dispozițiune, căci d-l Comite suprem al Hunedoarei a ordonat ca să stea mai multe trăsură spre dispozițiunea celor care vor merge la adunarea generală la Hațeg și venind până aci diligența sau carul iute nu vor avea ocaziunea să treacă numai decât la Hațeg, unde nu merge nici diligența nici carul iute. Îi mulțumi-i pentru atenție și plecarăm.

V

Erau zece ore. Noi trecurăm pe lângă un sătuleț, Călanul Mic, vedeam pe malul stâng al Sargentului, pe care duce și drumul, nălțându-se o stâncă din șesul neted ca o arenă.

Ce este acesta ? mă întreabă soții de călătorie.

Îndată veți vedea, fu răspunsul.

Mai puțin decât într-un pătrar de oră suntem față cu această stâncă. Distanța ei de drum abia numără 40-50 pași. Ne abăturăm cu trăsura aci. Aici mai aflăm și ne mai ajung îndată oaspeți ce mergeau la Hațeg.

Ei ! Dar să vă spun ce este acea stâncă.

Aici sunt băile calde de la Călan. Stânca de care amintiți se înălța izolată în șes până la înălțimea de 22-25 picioare: ea este travertină. Deasupra în această stâncă e săpat un bazin lung de 45 picioare, lat de 30 picioare și afund de 16-18 picioare. Din bazin se întinde un canal lat de 5 picioare până afară în șes. Canalul este mai tot atât de afund tăiat ca și bazinul. În bazin izvorăște apa caldă printre crăpăturile stâncii, care pe canal se scurge în șes, unde formează morăști.

Bazinul ca și canalul este necurățit, plin de noroi, pietre mai mari și mai mici, care le pun muierile vara pe cânepă ca să se așeze: căci vara topesc muierile cânepa în bazin și în canal. Mă determina-i să intru în bazin ca să mă conving cât e de caldă apa. Mă pregătesc... și intru pe canal. Soții mei și arendatorul băilor stă deasupra bazinului și se uitau ce experiență voi a face. Peste tot apa în bazin avea 16° R, pe când la crepătura, unde izvorăște avea 21° R. Eu mă preambul prin apa care trecea peste genunchi și trec pe lângă o grămadă de pietre, a cărei vârf se înălța peste apă. Undele ce se făceau la mișcarea mea loveau în grămada de pietre și tocmai când eram pe lângă ea, bătând undele mai tare, văd deodată ieșind de printre pietre trei șerpi cu flori galbene și apucând prin apă.

Va pricepe oricine câte cuțite mi-au mers prin inimă, câte săgeți reci au trecut și au revenit ca fulgerul prin spate și prin sân. Părul astfel se ridicase în cap, cât pe aci era

să-mi arunce pălăria în apă. Îndes pașii...apa mă reține. Mi se părea că toată apa e plină de șerpi și se înfășura pe lângă mine. Abia intru pe canal și iată un alt șarpe din o crăpătură a canalului se lăsă prin apă. Cei deasupra bazinului strigau să fug. Cum voi fi fost când m-am văzut afară eu nu pot ști. Nici în vis n-am pățit mai amar decât o păți-i în adevăr. Precum nu pot să fug în vis, astfel nu puteam să fug aici prin apa care mi se părea că-mi reține picioarele ca și cum aș fi în un lac cu păcură.

Eram mic și mă jucam înaintea casei. O năpârcă ieșind dintre niște lemne trece în apropierea mea. Eu cunoșteam încă numai peștii. Cugetând că și acesta e pește, m-am repezit s-o prind de coadă, dar din întâmplare și fără voie o lovesc cu nuiua ce o aveam în cealaltă mână. Năpârca se întoarce către mine furioasă, vibrând cu limbile și şuierând. Am fugit speriat în casă și am spus mamei că am umblat să prind peștele, dar s-a hârăit către mine. Dar întrebându-mă mama și spuindu-i unde și cum a fost peștele care s-a hârăit dar nu m-a mușcat, mi-a spus că acela e șarpe și mor dacă mă mușca. Din acest moment de nimic nu-mi este atât de urât și de nimic mă înfior ca de șarpe !

În apropierea unei stânci se află două cabinete de scăldat, în care apa are 22° R, o căscioară sau mai bine o colibă în care șade un bătrân, ce îngrijește de băi, o altă căscioară ce servește oaspeților de bucătărie. Pentru primirea oaspeților este o singură casă de bărne, constatoare din patru chilii cu ferestre blănite mai tot cu hârtie. Acestea sunt mai toate comoditățile. Ei ! Ba mai este un simplu șopron, în care trei scânduri bătute pe patru pociumbi, formează masa.

În anul 1860 dormisem aici o noapte în o plăcută societate. Dar țăntarii mari de rovină toată noaptea ni-au concertat, iar noi toată noaptea am îmblătit cu mâinile în jur de noi. Dimineța toți eram metamorfozați, nu era de a ne mai cunoaște. Dar două damicele se vedeau mai mult cochetate cu acești oaspeți nocturni, fețele umflate le-au trădat. Nu voi uita curând această noapte care nu cede scenei din Infernul lui Dante:

Umblau goi pân la piele, împunși cu înfocare
De viespi, de muște ce în jurul lor zburau;
Și lungi torenți de sânge din plăgile amare
Amestecați cu lacrimi pe fața lor curgeau.

După o așteptare de 3 ore, nu mai mult, ne veni din sat apa dulce și vin acru, ce făcea gura pungă ca oțetul de mere pădurețe și doi pui, ceva mai mult decât încălziți. La masă ni se servi un jidan, în toată murdăria erezită din Gosen. În privința persoanei era o amestecătură din Vulcan și Tersite; schiop de un picior, cu capul ascuțit și cu un umăr mai înalt decât celălalt. Barba lui era virgină, neatinsă nici măcar de greblă. Permite-ți-mi o descriere atât de estetică care-mi scapă din condei atât de ușor. Pare că văd și acum originalul.

Bazinul și peste tot moraștinile din jur, se înțelege, nu îngheață nici în cea mai aspră iarnă, astfel broaștele toată iarna cântă aci. Ele au aici o eternă primăvară. Iacă dar paradisul broaștelor. O ! Voi, poeți care cântați și vara și iarna, vrem să zic cu fantezie și fără fantezie, veniți și întruniți cimpoaiele voastre cu ale acestor poeți de baltă. Faceți să meritați, dacă nu mai mult, cel puțin această cunună de pipirig, ce vi-o împletește d-l Alecsandri:

Mi plac acele imnuri de broaște fără număr
Ce chiar ca oarecare, în cor orăcăiesc;
Atuncea în cadență a mea inimă saltă
Ca la un glas de prieten iubit și așteptat,
Căci gingașele broaște sunt dulci poeți de baltă,
Precum mulți poeți gingași sunt broaște de uscat.

Împrejurimea acestor băi este destul de frumoasă pentru a fi locul cel mai romantic și favorabil distracțiunii și reconvalescenței, când frumusețea naturală ar da mâna cu întocmirile artistice. Scaldele sunt foarte sănătoase. Omul se simte într-o pozițiune deosebit plăcută după ce iese din baie.

Un alei des, în locul arinilor rari de acum; o comoditate modernă, în locul hurubelor de acum; cabinete de scăldat numeroase în locul celor două bălți de acum - pentru că izvoare de apă caldă sunt destule – toate acestea ar reda locului însemnătatea ce o merită și l-ar împopula.

Nu e departe însă nici acest timp. Ca mâine va veni un străin cu vreo câteva misioare, care din acest loc nebăgat în seamă, va crea un paradis și un izvor nesecat de venit. Băile Călanului sunt fără îndoială acelea care în vechime s-au numit Ad-aquas. Bazinul, probabil, încă este tăiat de atunci în stâncă. Pe aici trecea și drumul ce venea de la Ulpia Traiana. Urmele se văd foarte bine și acum. Ce frumușeți nu vor fi fost aici pe timpul Daciei fericite ? Dar câtă dezolațiune este astăzi. Câmpurile dinprejur sunt toate semănate cu urme de sate sau cetăți odată înfloritoare. Pe multe locuri se află străzi pavate. Se găseau mai de mult inscripțiuni, columne, capiteluri. În Călan s-a aflat, în anii trecuți, în curtea unui sătean, un celar boltit cu beunție. În apropiere pedestalul unei statui și capitelul unei columne dorice. Locuitorii află, când ară, adeseori monede s. a. La satul Petreni se văd urmele unei colonii romane. Aici se află cărămizi, vase, urne și urme de mur vechi.

VI

Ad-aquas rămâne îndărăt. Noi, cu fugarii recreați, înaintăm pe un șes, care cea mai mare parte era învelit de nisipul cel aruncase undele furioase ale Sargentului, în acest an de înfloritoare esundațiuni. Părea că petrecem pe un fericit la lăcașul eternității, atât era adâncă tăcerea ce o observam. Singur cocierul sas mai aiepta alene un cântec monoton, în care se repetau tot numai două modulațiuni.

Suiam pe o colină. În dreapta era un pârau. Dincolo de pârau, tufe dese de spini și rugi. Ele încă aveau parte de suvenirea mea. În o noapte tempestuoasă și neagră ca păcatele călugărilor, niște cai turbați pe mine din fericire mă risipise prin spini, iar trăsura o așternuse în fundul pârauului. Simțeam oarecare desfătare aducându-mi aminte. Timpurile fericite ni le revocam în minte cu o tainică durere, căci le-am pierdut; cele amare cu plăcere, căci le-am îndurat ! Când cineva mi-ar oferi să-mi aleg plăcerea celor amare sau durerea celor fericite, eu mi-aș alege pe cea dintâi.

Biserica din satul Strei, prin care tocmai treceam, ne ocupă atențiunea și mai scutură de pe noi aerul molatic al somnului, care ne apăsa cu greutatea plumbului. Lăsăm trăsura în drum și pe o uliță, mai nămolosă decât malurile Nilului după ce s-a retras în albie, suim la biserică, care se afla în marginea satului, pe un delușor. În câteva momente eram înconjurați de popor. Examinărm mai întâi exteriorul bisericii. Nu aflărm nimic memorabil decât o inscripțiune la rădăcina turnului. Literele sunt șterse; din cât putură descifra, aflărm că este un epitaf. Intrarărm în biserică. Interiorul corespundea perfect exteriorului. Peste tot dezolațiune. Un unchiaș de care nu-mi venea a crede să fi avut vreodată păr negru, atât îl albise mulțimea anilor – stă lipit departe și rezemat cu capul peste mâini pe un baltag. Îl întreb să ne spună ceva despre această biserică.

Din moși și strămoși am pomenit-o cum o vezi, zise unchiașul. Sunt vreo 50 de ani, urmează el, de când mi-o spuse un popă săsesc din Orestia, care știa 12 limbi, că

această biserică este de vreo 2854 ani. Surzând de răspunsul naiv al bătrânului, ne urmarăm cercetările.

Biserica este de stil bizantin. Turnul la vârf seamănă cu al bisericii de la Densuș, de care vom vorbi în detaliu mai jos. Dar soliditatea cimentului și a construcției, în general, este mult mai inferioară. Las arheologilor de profesie să-mi spună și mie și altora, de când stă această biserică aici ?

Peste o jumătate de oră continuăm drumul. În dreapta, o jumătate de oră distanță de noi, în poala unor dealuri acoperite cu păduri, care formează semicercul de munți, ce desparte Valea Hațegului de Valea Sargentului propriu zisă, se deschide un plai, ce se întinde prin aburii transparenți și aurii de razele soarelui de seară. În gura plaiului, cupolele a două biserici, arată că aici zace un sat. Extremitatea dealurilor, care peste puțin se confundă cu șesul, formează aici o înălțime conică, ce domină satul. Acest con de o și înălțime și estensiune considerabilă, tot este acoperit cu vii. Parcelele sau resvoarele de vii, care din vârful conului descind în jos până în poale, ca niște straturi regulate de flori, constituia un tablou din cele mai idilice. Acestea sunt viile renumite de la Măceu. Vinul dulce și spirituos din aceste vii turnat în pahar neîncetat mărgulează și scânteie. El este mult mai superior unor vinuri străine, ce se vând sub nume pompoase în butelie. Dar pozițiunea retrasă a locului n-a favorizat încă până acum renumele acestui vin.

Acest vin era coroana meselor la ungurii de prin prejur, până când spiritul timpului, în forma arhanghelului Gavril, nu-i alungase încă din paradis, pentru păcatele lor mai numeroase ca nisipul Zacharei și mai grele ca Atlasul. Acum însă cea mare parte sunt fericiți, dacă mai au de unde să guste și cidir.

Măceul este locul de naștere al fericitului meu părinte. Gerando, care a călătorit și a scris despre Transilvania, vizitând biserica de la Densuș, tatăl meu l-a tratat cu vin de Măceu și el a exclamat în limba latină, căci astfel numai se înțelegeau : *Exquisitissimo Galliae vino, dulci fervidoque sapore, hoc minime ceditu !* Ceea ce noi am zice: vinul cel mai ales din Franța, nu-l întrece nicidecum pe acesta cu dulceața și tăria. Aceste cuvinte le auzeam adesea din gura bunului meu părinte.

Momsen, celebrul istoric încă cercetase biserica Densușului, pe la jumătatea deceniului trecut. Nu știu dacă germanul, cu gustul de bere și austeră filosofia, va fi fost sau ar fi fost de acord cu francezul practic și sentimental. Sunt vreo 10 ani de când am văzut în o cârciumă din Hațeg, mai mulți țărani în jurul mesei lângă pahare încoronate cu vin de Măceu. Unul începe jumătate cântând, jumătate recitând:

Gruiele de la Măceu,
Dare-ar bunul Dumnezeu,
Să mai crească vârful tău,
Ca să-mi pot sădi și eu,
Iarba sfântă a vinului,
Descântarea chinului.

Și luând paharul în mână, apoi cântând la el cu duioșie a finit astfel cu cântul și cu vinul:

Căci de tine când m-ating,
Toate grijile se sting,
Și sunt numai veselie...
Eu am zis, așa să fie.

Văzând toate aceste locuri nu putea să nu-mi reînvie și suvenirile copilăriei. Acum părea că văd pe moșii mei cu plete ninse, venind de la via cu o corfă îngreunată

cu struguri, care pentru rugina lor transparente, păreau că sunt niște strufe de aur, iar nepoții alergându-i înainte și încunjurându-l; acum părea că-l văd seara în mijlocul nostru, istorisindu-ne din biblie și întrebându-ne de cele istorite în seara trecută; acum modulând cu o voce lină, tremurătoare, o arie al cărui test erau versuri funebreale compuse de dânsul, pentru petrecerea fiilor săi sufletești la locașurile eterne; acum spunându-ne de răscoala lui Horea și Cloșca, din care multe scene le văzuse cu ochii; acum citindu-ne din o carte cu table groase de lemn îmbrăcate cu piele cât mai originală, istoria lui Romul și Remus, a Horaților și Curiților, a lui Horațiu Coele și Muciu Scevola. Despre acest din urmă ziceam adese cu petulantia copilărească să ne povestească de “mâtiul care și-a ars ghiara”. Toate acestea erau compilate de bunul moșiu care până astăzi le păstrează ca niște odoare familiare.

VII

Până mai trăi-i odată în idee, toate aceste scene, trăsura ne repezi sub dealul Hațegului. Țara sau Valea Hațegului, în înțelesul strâns, de toate părțile este înconjurată de munți înalți. Singur de unde iese Sargentul, din această vale, munții se despart de olaltă. Dar și această despărțire sau spărtură se vede apriat că și-a făcut-o Sargentul însuși în decursul secolelor sau a miilor de ani. Călătorul nu vede nimic din acest ținut până nu se află chiar în vârful dealului. Aici apoi i se deschide totul ca într-o panoramă.

Era către șapte ore. Soarele se pierdea prin frunzele dese ale pomilor înalți ce umbresc drumul șerpuitor pe deal în sus. Inima mea bătea pentru de a revedea, după o absență de 4 ani, valea nașterii; iar a soților mei se neliniștea dorind a vedea cu ochii ținutul, de a cărui frumusețe citise și auzise atâtea. Câțiva pași încă și suntem în vârful. Iacă gigantul Retezat limpede și aeric. Iacă umerii munților; iacă poalele; iacă șesul; iacă Valea Hațegului !

Frumos, foarte frumos, încântător ! exclamă unul din soți. Oprirăm și coborârăm din trăsura. Imaginați-vă un plan neted, pe a cărui suprafață, ici coala se ridică valuri, ce se extind ca niște brâuri sau șiruri de brance graduate într-un amfiteatru. Închipuți-vă acest plan de toate părțile înconjurat de munți înalți; din care o parte sunt acoperiți cu păduri de o verdeață vie ca iluziile unei fete de 15 ani; alții până la jumătate verzi, iar la vârf pleșuvi care adesea ori îl ascund în nori, asemenea unor flăcăi tomnatici, care mai voinde a face pe junii de 25 ani, și ascund adeseori creștetul în perucă. Faceți-vă că ați vedea pe acest plan, ici lunci verzi, dincoala câmpuri acoperite cu grâne, peste care se pare a se fi vărsat un șmalț de aur, mai dincoala turme albe, care rătăcesc prin pășunea verde. Cugetați-vă că prin sânul munților se întind văi afunde, umbroase și răcoroase; imaginați-vă că din acestea erump și se revarsă pe plai în jos, prin verdeața luncilor și grânele galbene ale câmpurilor niște râuri limpezi, a căror unde răsfrâng razele soarelui și fac ca ele să apară ca niște brâuri de argint.

Închipuți-vă că pe sub poalele verzi ale munților, pe la gurile văilor se ridică sate care cu bisericile lor apar ca niște colonade. Cugetați-vă că peste toate acestea se întinde un cer azur și limpede, ce se pare a se rezema pe vârful munților; că pe cer, o suliță departe de apus, lumina un soare temperat, care începe a se înveli în aburi oranjeroșiață; că vârfurile munților încep a arunca pe plan niște umbre gigantice, că planul în părțile neumbrite se învelește în vapori transparenti, auriți de razele soarelui. Imaginați-vă, zic, o astfel de perspectivă de coline, de munți, de văi – cum zice călătorul Orientului – de lumină, de vapori, de umbre, ordonate cu atâta armonie de culori și liniamente, așezate cu atâta fericire, întrelegate cu o simetrie atât de grațioasă;

imaginați-vă, zic, un astfel de tablou și scrieți apoi sub el; Valea Sargentului, Valea Hațegului !

La orice caz voi fi scuzat de succesul acestui tablou, ce mă încerca-i a-l copia cu mâna tremurătoare. Dacă el a reieșit prea inferior, prea palid pe lângă original, mi se va permite, pentru că mie, care am născut și am petrecut anii copilăriei pe această vale, ușor mi se poate întâmpla ca bărbatului, care are o femeie frumoasă ca o icoană. Alții se afecționează și se inspiră de dânsa; iar el, bărbatul, care o are în toată ziua dinaintea ochilor, nu se mai entuziasmează de dânsa. Iar, dacă tabloul va fi reieșit superior originalului, ce nime nu-mi va crede, atunci încă mi se va permite, pentru că toți părinții iubesc și laudă copiii lor, ori cât ar fi de urâți și destrămați, sau din contră copii fac astfel cu părinții.

VIII

Să nu-și uite lectorul că noi ne aflăm încă tot pe vârful dealului. Tot ce am citit, tot ce am auzit până acum, zise un soț, despre frumusețea acestui plai, este mult mai inferior de ceea ce văd. Unde este penelul, care să poată copia acest original deliniat și împlinit de mâna naturii. Cât ce voi reîntoarce acasă, voi sfărteca regiunea ce-mi atârna pe perete. El ori cât de maestrut este o caricatură, o batjocură pe lângă original, astfel cum este d. e.; Ierusalimul liberat” tradus de Paclen pe lângă divinul original.

Dealul Hațegului este punctul cel mai favorabil în care se prezenta căutătorului pe față întreaga vale; pe când din alte puncte se prezenta numai în parte și aceea încă oareși cum pe dos. Râuțelele ce se revarsă de prin obârșiile Carpaților și a ramificațiilor sale, se concentra, în trei râuri principale; din care două curg pe două margini; iar al treilea pe mijloc și totodată cel mai mare. Toate acestea se întâlnesc, din jos de Hațeg, sub un pisc foarte precipiciu, ce poartă pe vârful-i până în ziua de astăzi, ca o coroană zdrobită, ruinele unei vechi fortărețe, sau mai în adevăr, a unei vedete. Râul ce naște din îmbinarea acestor trei este propriu Sargentul (Streiul) cu toate că astfel se numește râul din mijloc și mai înainte de îmbinare, dar mai mult în înțeles geografic. Poporul îi zice simplu Apa Mare.

Numirea de Sargent, istoricul Sargetia, a râului de mijloc și mai înainte de a se îmbina, se justifica încâtva și prin tradițiunea ascunderii tezaurilor lui Decebal în albia acestui râu. Poporul, o parte din istorici, și cei care au scris despre acest ținut, au pus acest loc pe Apa Mare, între satul Santamaria și îmbinarea râurilor, apoi în genere zic că tezaurii s-au ascuns în albia Sargentului.

IX

Răpiți de scena ce se dezvelise înaintea ochilor noștri uitasem, ba mai nu observasem, că Hațegul se afla sub picioarele noastre, sub poala dealului pe care stam. Hațegul și din apropiere, dar mai mult din ceva depărtare nu te prea face a presupune în el un oraș. Edificiile, afară de patru biserici, sunt cea mai mare parte ascunse printre pomi și sălci, ce acoperă grădinile, care nu lipsesc la nici o casă. Grădinile, fiind totodată puțin îngrijite, dau orașului un aer rustic.

Noi intrarăm înlăuntrul. Stradele în loc de nisip și piatră, de care geme râul ce curge chiar prin oraș, erau acoperite cu bruși mari de tină, pe jumătate uscată, și cu ogașe afunde. Pe alte locuri erau bălți, în care apa era verde, prin urmare infectată și plină de miasme. Gardurile și palanurile de pe de laturi erau mare parte îngropate în nămol. Toate acestea sunt probele unei nepăsări, care cu atât mai culpabil, cu cât se

vede că locuitorilor fără deosebire de naționalitate nu le-au păsat de judecata oaspeților, ce i-au cercetat în acel timp.

Piața era pardosită binișor. Majoritatea locuitorilor era română. Despre istoria, viața socială, starea culturii, izvoarele de câștig s. c., voi vorbi mai în jos peste tot. Pe când intrărăm stradele erau împoporate. Nici o trăsură de oaspeți nu rămânea necercetată de o mulțime de ochi, mai ales de dame și damicele, care se preumblau încoace și încolo. Gătelile ne făceau a crede că echo al modei numai târziu se răsfrânge în această vale. Dar, cu atât mai bine.

X

Luni, 1 august asistarăm la ședința adunării generale a asociațiunei. Membri erau foarte puțini. Astfel fusese la adunarea de la Blaj din 1863. Acum ca și atunci, cea mai mare parte s-a scuzat, că au fost ocupați la dietă în Sibiu. E drept, așa a fost în 1863, dar în 1864 ședințele dietei au fost suspinse pe o săptămână. Și mulți din membri s-au dus ori unde aiurea, numai la adunarea generală nu. Astfel unii oameni înclinați la suspiciuni, începuse a șopti încoace și încolo că mulți din membri asociațiunei, care totodată se țin de inteligenția și ocupă și posturi mai mari; pentru aceea nu ar veni bucuros la adunarea asociațiunei, că s-ar teme să nu treacă înaintea regimului de buni naționaliști și prin asta să fie împiedecați în cariera ce o sperează.

Atâta este drept că adunarea generală a Asociațiunei, de la cea din Brașov din 1862, unde a participat cea mai mare parte a inteligenței române, unde a fost mai pe urmă până acum și președintele, foarte puțin a lucrat în merit. Adunarea de la Blaj și Hațeg s-a ocupat nu numai de niște afaceri economice. Și de unde provine aceasta ? Fără îndoială numai de acolo, că totdeauna, de la 1862 încoace, s-au adunat foarte puțini membri. Toate acestea însă nu le vom observa, dacă nu mai departe, nici chiar la compatrioții noștri sași și unguri. E semnul că nouă ne mai trebuie încă multă, foarte multă însuflețire și resemnațiune.

Pentru că în adevăr nimic posedem mai puțin ca însuflețire și simț de sacrificiu. Azi ne facem a îmbrățișa o idee cu foc de copil pentru ca mâine să ne îngrețosăm și să ne lepădăm cu toate mâinile de ea. Asociațiunea, ca și alte întreprinderi ale noastre de până acum, sunt o vie probă. Dar, ce amar vom face când cei ce au a ne da mai întâi exemplul bun, ne dau mai întâi exemplul rece; când cei ce au a ne învăța să sacrificăm pentru binele comun, ne învață pe tot pasul să ținem tot numai pentru binele nostru particular.

Să nu uităm că o națiune nu se consolidează și nu se înalță prin titule și onori, fără prin spirit. Spiritul trebuie, mai înainte de toate dezvoltat, luminat și onorile urmează de sine. Apostolii lui Christos au stat ascunși; muți, fără de nume – spiritul însă i-a înălțat și numele lor adorat va trăi până va mai exista vreun chip omenesc. Români, români, ca buni creștini ce sunteți, învățați odată barem din evanghelie, ce n-ați învățat încă din istorie, din politică.

Terminând ședința, toți membrii, tot publicul se înțelesesă să facă după amiazi o excursiune la satul Grădiște, unde se aflau ruinele Ulpiei Traiane sau a Sarmisegetusei. Între 4 și 6 ore drumul drept și neted dintre Hațeg și Grădiște se asemana ipodromului olimpic din veche Eladă, unde se întreceau luptătorii cu carele; astfel se întreceau trăsurile pe drumul către ruinele Romei daciane. Unii mergeau cufundați în pie contemplațiuni, ca peregrinii sântului mormânt; alții mergeau intonând versuri de eroism, de glorie și mărire națională, ca și când ar avea să intre în arena unei lupte pe moarte și viață, sau ca și când s-ar întoarce triumfători.

Satul Grădiște era o stațiune depărtată în sus de Hațeg, aproape de Poarta de Fier și mai sub poalele Retezatului. Acest sat unguresc se numește “Varhely” va să zică “locul de cetate”. Între 6 și 8 ore satul și împrejurimea sa geama de oaspeți. Dame și damicele, juni și bătrâni, treceau în cluburi încoace și încolo peste grămezile de ruine ce apar ca tot atâtea mormânturi, ce ici sunt acoperite cu iarbă verde, dincoala cu muriși, mai încoala stau câțva afară expuse, dar încă nenimicite de furia timpului.

XI

Sarmis regele tribalilor sau după greci, al Tracilor, cam pe la 330 a. Ch. a fundat, unde se află acuma Grădiștea, o cetate, care după numele lui s-a numit Sarmisegetusa. Unii învățați vor a ști că “getusa” sau “egetusa”, în limba dacă însemna reședința lui Sarmis. Unii istorici și arheologi pretind că această cetate sau reședință ar fi fost construită numai din lemne și prefăcându-se în cenușă la învingerea totală a dacilor, Traian a ridicat Ulpia Traiană pe urmele ei.

Ajungând în capul satului oprirăm trăsurile și coborârăm. Aci chiar lângă drum, în stânga, se ridică valul amfiteatrului în formă eliptică și înalt cam de 17 picioare. Valul este înțelenit, dar pe multe locuri se vede zidul. În aria amfiteatrului se află o holdă de secară a cărei abundentă rodire, se părea că ne spune de sângele de sclavi și fiare sălbătice, ce s-au sfâșiat odată în acest loc. Precum paiele acestei holde cad sub tășul secerătorului și legate în snopi acoperă această vatră, astfel vor fi căzut odată sclavi, ființe nevinovate sub ghiarele furioase ale leilor, tigrilor, urșilor și a. și vor fi acoperit această arenă; și toate acestea nu pentru alta, fără pentru de a procura plăcerea de o seară unor avuți și îmbuibăți, care s-au îngreșat de alte plăceri. Între acestea valul se încoronează de o mulțime de oaspeți. Părea că mai lipsesc numai gladiatorii și fiarele sălbătice pentru că să se înceapă un fioros spectacol.

Părăsim amfiteatrul și ne răspândim în cluburi împrejur pe câmpuri. Pe tot pasul frânturi de cărămizi, de pietre tăiate, de oale; pe toată mediuna, prin spini, grămezi de rămășițe de zid, ce servesc de adăpost șerpilor și șopârelor; tot la câțiva pași colinioare, ridicături acoperite cu țelină, ce cuprind în sânul lor asemenea ruine și dau câmpului aspectul unui vast țințirim.

Intrărăm în sat. Dezolațiunea lui te face sau să-ți uiți cu totul de gloria și splendoarea străbună, ce va fi domnit odată aicea sau să-ți aduci aminte de ea și să ți-o închipuiești de o sfâșietoare durere, de o amară nemângâiere aproape de disperare. Poporul, ca și exteriorul satului; abătut, aservit, stors.

Se pare că biciul domnului dinainte de 1848 fulgera și acum asupra capului său. Ori unde pui ochii pe tot locul vezi urme de glorie străbună; chiar și proptelele gardurilor sunt pietre tăiate cu multă măiestrie, dar acum ciuntite, sfărâmate. Pe sub tăpile caselor, a șurilor și altor edificate se află așternute tot numai astfel de rămășițe. Tot așa și la treptele caselor și la trecătorile de peste garduri.

Poporul caută cu o mirare la mulțimea ce inundase străzile, curțile și grădinile. Pe tot locul ne întâmpinau copii, fete, muieri și bărbați; alții cu cărămizi, alții cu mozaice, alții cu diverse pietre și figuri de lut de o soliditate pietroasă. Toți cereau bani și adeseori li se plătea înzecit. Ce-mi atrase mai tare atențiunea, fu o cărămidă cuadrată de o mărime și soliditate extraordinară, pe care se afla scris numărul legiunei. Un soț al meu o cumpără. Să mergem la mozaic, se auzea prin mulțime.

În anul 1823 cam în mijlocul satului săpând un locuitor pentru a așeza fundamentul unei case a dat de zid, care se vedea că a fost pereți de casă. El află vetrele mai multor despărțăminte. Două din acestea le află pardosite cu mozaic foarte bine

conservat și prețios, nu ca capodoperă, ci ca monument din secolul al doilea. În mijlocul unuia din aceste mozaice era un tablou, care pe de lături era înconjurat de arabescuri, de trei șiruri de mozaice și în urmă de o garnitură de pietre albe. Tabloul reprezenta o scenă din Iliada, unde Priam cere de la Ahile corpul lui Hector. În acest tablou fără îndoială sunt ilustrate versurile 507 - 512 din Iliada, cartea XXIV, care suna:

Așa grăi (Ahile) și jalea i-aduse dorul de tată,
 Și pe Priam luându-l de mână l-a respins,
 Ei și-aduceau aminte: Priam de Hector bravul,
 Și îngenunchind Ahile vărsă lacrimi torent;
 Achile plângea pe tatăl și amicul său Patroclu
 Și a lor gemete grele prin casă răsună.

Tabloul însă nu e exact, pentru că în el se înfățișează și Mercur înaintea lui Ahile, pe când în Iliada el conduce pe Priam numai până la cortul lui Ahile și de aici se duce în Olimp, zicând că nu se cuvine ca un zeu nemuritor să favoreze pe fața un muritor.

A doua vatră de mozaic era încadrată de un șir de triunghiuri de piatră albă și roșie, de trei șire quadrate așezate curmeziș, ce formau niște arabescuri frumoase și de o garnitură compusă de pietre mărunte albe. Partea inferioară era stricată, astfel că baza figurilor nu se mai poate observa. Aci încă era un tablou care reprezenta pe Paris între cele trei zeițe. Lângă Paris apărea și Mercur. Acest tablou în privința măiestriei era superior celui dintâi. Vom afla însă astfel și acum aceste mozaice, aceste tablouri ? Vom vedea îndată, căci mergem togma să le vedem.

XII

Intrărăm în o curte, unde casa și șura mai nu le puteai distinge de olaltă. Un bătrân ne iese înainte zicând că a pierdut cheia și nu poate să ne arate mosicul, după limba lui. După o insistare însă o scoase de sub talpa casei. Se duse spre o colibă care cu nimica nu seamănă mai tare decât cu un coteț. Și tocma acesta era muzeul în care se păstra urmele de mozaic. Vreo trei inși, căci atâți numai încăpeau deodată, ne îndesăm capul în piept și ne plecăm umerii la genunchi și intrăm abia în colibă. Bătrânul ne ridică niște scânduri, ce în formă de ușă erau așezate pe fața pământului și sub acestea vedem mozaicul.

Din cele ce am descris mai sus nu mai era nimica. Abia se mai conservase un mic petec, din care unele pietricele erau sfârâmate cu totul. Se mai vedea și un mic colț de arabescuri. Atât negrija proprietarului cât și vandalismul turcilor, au nimicit acest mozaic, prețios monument, a cărui completă decopiere dimpreună cu a tablourilor o datorăm baronului Josica. În curtea și grădina de aici se văd foarte bine urmele de zid și de apeduct. De aici ieșim în partea de miază zi deasupra satului de unde se vede peste sat și peste câmp. Aici încă aspectul era un vast cintirim de ruine, parte acoperite cu pământ, parte goale ca și niște schlete. Razele soarelui apunător se răsfrângeau melancolice pe aceste morminte; oaspeții circulau încoace și încolo ca la o procesiune.

Aerul trist ce respirau aceste locuri; suvenirile istorice care spun de atâta mărire și splendoare a lor; vederea unui popor atât de abătut, ce întind colibe sale pe acest sfânt și glorios pământ, pe care au călcat și au locuit odată în palate strălucite, oameni și generațiuni la a căror nume se închină o lume întreagă; considerațiunea nemângăioasei noastre pozițiuni actuale, a nepoților acelora, toate acestea și altele încă care timpul mă lasă numai să le simt, dar să nu le respic în cuvinte, într-atât m-au atins, încât nu am mai putut rezista de a nu-mi îneca ochii în lacrimi, și de a nu simți o strânsură, o înăbușire în

sânul meu. Pentru de a-mi ascunde pentru atunci acest simț poate prea femeiesc, mă furai dintre ceilalți și în o considerabilă distanță pe o colinioară, sub un măr, dau aer liber suspinelor ce se îndesau în pieptul meu ca vânturile în stânca lui Eol și în jumătate de oră le-am tradus în aceste cuvinte scrise aici pe genunchi:

Cum vine peregrinul din țară depărtată
Să adore să se închine la marele mormânt;
Eu vin la voi ruine cu inima întristată,
Să vărs amare lacrimi pe sântul vost pământ.

O ! Spuneți unde este a voastră fericire,
Mărire a cărei lustru ca soarele a lucit ?
Și unde e poporul, brilianta omenire
Ce sub a voastre raze odată a înflorit ?

S-a dus pe cum se duce ce în lume odată vine,
Colo în nemărginire, etern ascuns liman:
Așa se duce ziua în noapte să se închine,
Și a râurilor unde în vastul ocean.

Când timpul ce se scurge, când ziua ce lucește,
Nu poartă pentru mine nimic mângâietor;
Când patria tresare sub brațul ce-o lovește,
Sub mâna sacrilegă de fiu-i vânzător.

Când magica sperară se întoarce răzătoare,
Și nici o rază încă nu lasă a mai luci.
Voi singure atunci ruine plângătoare,
Zdrobitu-mi rece suflet puteți a-l încălzi.

Sculați divine umbre din veșteda țărână
Căutați la cei ce calea mărețului vostru pământ,
Cu lacrimi și înfrângeri ei astăzi vi se închină
Iar mâine sorți aruncă pe sacrul vost veștmânt.

Cum stoarce pe câmpia din florile voioase,
Cereștile parfume un vânt uragios,
Așa fatale timpuri și mâini înjurioase,
Au stors din al nost suflet ce e mare și frumos.

Când văd atâtea rele la frații unui sânge,
Produce și nutrite c-un simț religios
Și când la căpătâiu-mi în visu-mi stă și plânge
A patriei fantasmă c-un viers nemângâios.

Eu vin la voi atuncea în cruda-mi disperare
Să aflu mângâierea pe tristul vost pământ;
Cum vine peregrinul din lunga depărtare
S-aprindă a lui credință la marele mormânt.

XIII

Unii pretind că afară de Grădiște, vechea Ulpia Traiana s-a extins peste locurile unde se află acum satele Hobița, Breazova, Gureni, Peșteana, Peștenița, ambele Ostroave, Clopotiva, Cârnești, Râu de Mori, poate și Densuș. Se pare însă că cei de această părere, n-au cercetat și n-au văzut aceste locuri, pentru ca să se convingă de imposibilitatea aserțiunii lor.

Spațiul dintre aceste sate este mare, astfel cum nu se poate presupune nici într-un chip ca o cetate să se fi extins atât, cu atât mai vârtos în Dacia, unde cultura romană numai puțin timp a putut lucra netulburată și neîmpiedecată.

Peștenița se află în păduri pe o vale despărțită de Grădiște prin multe dealuri. Peșteana se află în poala acestor dealuri; și câmpurile ei, ale Breazovei și ale Densușului, care dista 2 ore de Grădiște, arată că ele, cea mai mare parte, câțiva secolii mai înainte au fost acoperite de păduri. Acestea, toată natura și poziția locului nu poate admite o astfel de părere. E drept că mai pe toate câmpurile acestor sate s-au aflat și se află, tot mereu, monede, medalii, inscripțiuni, urme de ziduri și a. Aceasta însă nu dă dreptul nimănui a zice și a întări, că și aceste locuri au fost acoperite de cetăți, fără numai că în aceste locuri au fost sate.

În satul Ostrov un locuitor aflase odată o medalie de o mărime rară, cu un lanț atârnat; medalia, lanțul, tot de aur. El necunoscând aurul a tinut că este aramă și medalia a dat-o la copii să se joace cu ea, iar lanțul l-a pus de baieră la zbiciu. Un corturar sau rudar, la târgul Hațegului, a cunoscut baiera de aur și i-a cumpărat-o cu vreo câțiva cruceri. Medalia i-a cunoscut-o acasă alt rudar și a înșelat-o iarăși cu vreo câțiva cruceri, zicând că îi trebuie s-o pună petic la o căldare. Comitele de atunci, precum se spune, aflând de aceasta a luat medalia de la rudar și atât rudarului cât și locuitorului din Ostrov, celuia pentru înșelăciune, acestuia pentru că n-a dus-o la dânsul cât ce a aflat-o, le-a așternut câteva zeci de aluni. Toate acestea nu le-a făcut ca comite suprem ci ca jude patrimonial. Iar medalia a sechestrat-o pentru sine.

Cea mai mare parte din ruinele Ulpiei Traiane, inscripțiuni, monumente, sculptură, statuaria și a. se află zidite sau așezate ca ornamente în curțile ungarilor sau mai bine ale românilor unguriți din acest ținut. Dar cea mai mare parte se află la curtea baronului Nopcea în Fărcădin.

Este adevărat că săpări cu tot adinsul nu s-au făcut încă în ruinele Ulpiei Traiane, nici în alte locuri. Cu toate acestea eu mă tem foarte că pe când ne vom deștepta noi a aduna aceste sfinte rămășițe ale părinților noștri, urme neșterse ale culturii și gloriei lor, nu vom mai afla alta decât poate niște cioabe de oale, ori sfărâmături de cărămizi, care n-au mai trebuit nimănui. Lăsat-am destule ca să ni le iee străinii dinaintea nasului, vom lăsa oare ca să ne iee și aceste sfinte și scumpe suveniri, ce ni le-au lăsat părinții cu limba de moarte întru suvenirea lor și a faptelor lor și care le-am udat atâția secolii cu sângele nostru, cu lacrimile și sudorile noastre. Disprețul lumii și blestemele nepoților noștri vor încorona mormintele noastre.

Nu pot lăsa neamintit că pe ruinile Ulpiei Traiane în Grădiște s-a născut un june român, care a studiat și a absolvit gimnaziul și teologia din Blaj. El a simțit o deosebită înclinațiune la poezie și însuși a compus mai multe piese, din care eu am văzut numai una publicată, pare-mi-se în foaia Gazetei, în 1852, am văzut însă mai multe nepublicate, dar din întâmplare nu posed nici una. Dânsul a compus o poemă epică sub titlul "Icoana Iobăgiei", care a dat-o domnului Cipariu, ca să-și dea părerea, dar dânsul într-aceea a murit și manuscrisul se află și acum în posesiunea dlui Cipariu, pe care l-am

auzit zicând, că această poemă, scrisă în stil și spirit popular, este de interes în tot chipul și documentează un spirit poetic original și că o va publica cât mai curând.

XIV

Două ore de un sfânt pelerinaj pe aceste urme a făcut pe unii să-și uite de amărăciunea, nemângâierea și căderea noastră de astăzi; transportându-i cu mintea și inima în timpurile de glorie, fericire și demnitate romană. Din contră alții cu cât își aduceau mai tare aminte de acestea, cu atât simțeau mai amar umilirea și abaterea noastră de azi.

Soarele apune și umbrele mai răcoroase ale serii înoată pe câmpuri. Trăsurile încep a durui pe drum în jos. Astfel se desparte mulțimea, după ce a așezat pe un fericit în Valea eternității. Cu soții mei iau drumul lateral ce duce la Densuș. Trecem prin satul Peșteana, pe a cărui uliți gardurile încă le vedeam rezemate cu pietre monumentale. De aici peste o oră ne aflăm în marginile Densușului. Un soț al meu, mare amator de monumente, de antichități, zărește în capul satului chiar lângă drum un ce, ca o columnă. Eu ocupat cu revederea alor mei, ce avea să se realizeze îndată, uitasem a face atent pe soții mei la această rămășiță din timpuri vechi.

Coborâm din trăsură și la lumina de aprinzoare căutăm la acest zid ce are forma unei colonne. El stă aici din timpuri imemorabile expus elementelor fără de a se ruina însă cât de puțin. Poporul i zice "la Chipu" (fără îndoială Cippus). Este clădit din ardezie și frânturi de cărămidă cu ciment vechi roman. Zidul, atât este de pietrificat, încât apare ca tăiat întreg din stâncă. Are opt fețe și în cea mai înaltă dintre ele se află o firidă sau o afundătură patrungiulară. Spre ce va fi servit această columnă aci, nu se poate ști cu siguranță. Dar e foarte probabil că s-a făcut pentru de a arăta milele și în acest caz în firidă se va fi aflat o lespede de lemn, ori marmură, pe care se vor fi fost însemnate milele. Columna aceasta e înaltă de 18 picioare și groasă de 4 picioare. Ea nu poate fi fără însemnătate pentru locul în care se află.

XV

Fantezia roditoare a poporului n-a lăsat nici acest neînsemnat zid neîmpoporat. Tradițiunea zice că în locul unde este astăzi Densușiul, a fost odată o cetate mare și pompoasă. Aici locuia regele care domnea peste Țara Hațegului. El era bătrân și avea două fete și nici un fecior. Fata cea mai mare era urâtă ca o meduză, cea mai mică frumoasă ca o Vinere. În cetate trăia un cetățean de frunte, foarte avut și încrezut al regelui. El avea un fecior pe cât de frumos pe atât de erou. Bătrânul pusese ochii pe junele erou și voia a-i lăsa tronul sub singura condițiune de a lua în căsătorie pe fie-sa cea mai mare. Istețul cetățean nu-i scăpase din vedere cugetul regelui și în urmă atât ambiția de a-și vedea fiul și toată vița în demnitate regală, cât și invitările indirecte, dar destul de clare ale regelui îl îndemnară a propune fiului său să iee în căsătorie pe fiica cea mai mare a regelui.

Propunerea tatălui căzu ca un fulger pe inima fiului. Da, căci el simțea de un timp o pasiune neînvinsă, extraordinară, pentru fiica cea mai mică, a cărei inimă asemenea ardea pentru el; și amândoi lăsase să transpară afecțiunea ce nutreau unul pentru altul. Amândoi știau și nu știau, erau siguri și nu erau unul de inima celuilalt. El rezistă voinței tatălui său sub diverse pretexte, fără a trăda însă, fără a lăsa să se întrevadă vreo rază din amorul fatal ce aprinsese inima lui pentru cea mai mică. Dar toată rezistența lui fu în deșert; uneltiri, amenințări, apropiară ziua cununiei. Înainte de a

păși la altar, el vârî între perine în pat, unde știa că doarme fata cea mai mică, aceste versuri dictate de amara durere și cruda disperare.

Noul Tantal

Ajungă a mele lacrimi, ajungă a mea durere,
Adâncile suspine ce trist m-au abătut !
O ! crudă, crudă soarte, mai mult nu-mi poți tu cere..
Ți-am dat ce tot în lume mai dulce am avut.

Când totul în natură urmează și se înclină
Instinctului, plăcerii ce înfloare în al său sân;
De ce dar numai omul ursit e să obțină
Adese ce urăște, ce e palid și străin.

O ! ziuă mult fatală, o ! dulce și amară
Când pentru întâia oară în viață-mi-ai surăs,
Și-a vieții mele soare, acea ființă rară,
Din carul tău de aur zburând mi-ai demis.
Erai atunci departe, departe erai încă,
O ! stea luminoasă a sufletului meu;
Eu rățăeam pe mare izbit din stâncă în stâncă
Și diregeam naiora-mi căutând la chipul tău.

Erai atunci departe dar tainici legăminte,
Făceau ca noi un suflet, o inimă să fim'
Acum suntem aproape, de acum însă înainte
Întotdeauna în lume, ah ! noi ne despărțim.

Cereasca legătură ce astăzi ne unește,
Ne face totdeauna să fim noi depărtați.
Un sânge suntem de astăzi, un vers dar ne șoptește,
"În veci a voastre inimi de acum le înstrăinați !".

Eu văd mărul de aur, eu văd cereasca floare
Dar o fatală mână respinge mâna mea;
Mă oglind eu în sorgentul d'ambrosici lacrimioare,
Dar ele pier, s-afundă când vin a le gusta.

Așa se închina Tantal s-aline a lui ardoare,
În undele ce cură sub buze-i murmurând
Dar undele fatale alunecă fugătoare,
Și inima lui arsă rămâne suspinând.

Așa el întinde mâna la merele de aur
Ce lin s-abat, se leagănă și luce în jurul său,
Dar ramiurile zboară, s-avânt cu a lor tezaur
Și el rămâne iar oftând amar și greu

Se poate oare doamne, o ziua fără soare
Un soare fără raze și fără de lumini,
Un foc fără căldură, o roză fără odoare
Și-o dulce primăvară lipsită de ai săi crini.

Ah toate acestea doamne tu le-ai creat în lume,
Etern ele de olaltă a nu se despărți;
Și nici o crudă soarte și nici un negru nume,
Această legătură n-o poate risipi.

Așa sunt două inimi din ceruri destinate
Înainte de-a descinde pe acest fatal pământ;
În veci a fi împreună, a consimți și-a bate
Din leagănul de aur și până la mormânt.

Voioase descind ele pe aripi de îngeri,
Și-n manta peritoare acoper focul lor;
Convin s-aprind de-olaltă, dar soarta de amare plângeri
În veci le depărtează, desparte a lor dor.

Și omul numai, doamne, să aibă această soarte,
El singur ori să fie mai mult nedreptățit ?
Și crucea despărțirii el singur să o poarte,
El unul să lipsească de ce i-a fost ursit ?

Da în van a mele lacrimi, în van a mea măhnire,
Etern îmi ești pierdută, etern eu te iubesc
O ! nu e nici o scăpare, fatala despărțire
Mai neagră decât moartea, eu vin azi s-o primesc.

Aproape suntem de astăzi și sacre legăminte
Ne fac întotdeauna un sânge noi să fim,
Da-n sufletele noastre de astăzi înainte,
Etern, o dulce înger, ah ! noi ne despărțim !

Cununia s-a făcut. Seara vine și fata cea mai mică, află aceste versuri. Ea pentru a nu vedea actul în care va să piardă pentru totdeauna pe cel ce spera al poseda odată, ea nici nu s-a dus la cununie, pretextând morbozitate. Citind aceste versuri inima ei s-a cutremurat în adâncuri și mintea i s-a răstăcit pe un timp – cu nespusă învingere însă și-a revocat-o. Bătrânii au murit. Junele erou e rege, dar ceea ce conturba fericirea amorului său cu cumnată-sa, trăia încă, adică muierea lui. Un semn numai zice el în sine și eu mă pot scăpa de această sarcină, mai grea decât porțile iadului ! Și eu voi trăi apoi netulburat cu cea în care mi-am pierdut inima. În o noapte întunecoasă și vijelioasă trei argați duc pe hidoasa regină în un loc unde mergeau numai cei destinați de a nu se mai înturna. Securile argaților se ridică pentru a lovi, dar cad la pământ ușoare ca niște paie dimpreună cu cei ce le-au ridicat, care nu s-au mai sculat dar nici nu s-au mai aflat.

În noaptea următoare o duc alți trei pentru a o afunda în râu. O afundă, dar ea reiese frumoasă ca Vinerea când a ieșit din spume pe malutul ciprian. Argații nu s-au

mai aflat. Regele se înpăimântă și-și ia refugiul la o vrăjitoare, care-i zice că numai într-un zid se poate scăpa de ea. În o altă noapte în columna de care vorbirăm, trei meșteri zidesc pe regină. La cântatul cocoșilor zidul e gata dar meșterii dispar fără urmă. Tot în această noapte castelul regesc se risipi, cetatea se cufundă și numai această columnă rămâne întreagă pe marginea abisului. Abisul acesta e valea în care se află azi Densușul și pe marginea Valei este acest zid numit "La Chipu".

Câțiva pași peste drum este un pârâu afund, în care se află un izvor limpede și rece. Poporul spune că adeseori se vede ieșind din această columnă o femeie în haine albe cu coroana pe cap ca de stele și merge de se scaldă în acel izvor. Am auzit însumi pe unii zicând că au dat peste ea la izvor și adunându-și iute hainele s-a făcut nevăzută.

Această legendă, astfel precum am descris-o aici am auzit-o de la un porcar bătrân din Densuș, cu numele Dan. Epistola ce junele erou a vârat-o între perine mi-a spus-o în versuri, dar eu atunci eram numai de vreo 11 ani și nu mai țin nimic în minte, nici din versuri și nici din cuprinsul lor, care n-au putut fi decât numai sentimente. Dar uitarea mi-a suplinit-o imaginațiunea.

XVI

Nimic nu e mai dulce decât pământul patriei ! a zis bătrânul Homer înainte de asta mai cu trei mii de ani. Tot cu acel drept pot zice, că nimica nu e mai dulce decât căminul părintesc. Dacă pentru exemplu, mai ieri, alaltăieri, la unul îi atârnă de gât o glugă păstorească până la genunchi, pe spate un baltag ferecat, în cap o căciulă până peste urechi, iar pe picioare abia i se mai înnodau surele opincuțe, și apoi astăzi, cine știe prin ce fatalități, după multă sau puțină carte se vede înălțat în ranguri, de care n-a cutezat nici măcar a visa și n-ar fi visat de ar fi adormit cu 1001 de nopți în mână; el totuși vrând-nevrând, din casele cele frumoase, de pe sofele cele de catifea, de la mesele cele pompoase și din pufurile cele moi, și-a aduce aminte cu plăcere de coliba părintească, de masa cea săracă, de lavițele cele tari, nejluite și de așternutul de paie sau numai de sfânta scoarță a pământului.

Iacă eu tocmai ajung în căminul părintesc, focalarul adevăratei fericiri pământești a copilăriei. Lacrimi de bucurie, îmbrățișări, afecțiuni filiale și frățești. În van rățesc ochii mei, căci nu întâlnesc două din cele mai dorite ființe. Brațele mele așteaptă în deșert strângerea lor. Părintele și o soră, ce abia văzuse 15 primăveri, dormeau alătura somnului fericitorilor, câțiva pași de casă, și numai recea lor piatră mormântală aștepta fierbintețea mea sărutare și arzătoare mele lacrimi. Ardoarea dorului, aprinderea fanteziei iritate prin vederea locului, de care erau legate și oare cum imprimate scenele vieții lor, neîncetat mi-aduceau înainte umbrele lor.

Dar numai o noapte am petrecut în această dulce și tot odată duioasă regiune. Și rândunelele se consultau oarecum în secret suindu-se departe în aer, înainte de a pleca, și pentru ce nu o familie ?

- Da, ai gătat acum învățăturele, răsună o voce tremurătoare. Era vocea de mamă. Acum ai să intri în viață dragul meu. O ! și omul nu-i bine să fie singur, și s. scriptură zice astfel. Lasă pe cei ce-și risip tinerețile în singurătate și numai frica de amărăciunile bătrâneților îi face târziu a se însoți. Deplin om, deplin cetățean, este bărbatul numai atunci, când își recâștigă și coasta care i-a luat-o Dumnezeu în paradis. Aceste idei își aflase încă mai dinainte răsunetul în inima mea. Mă familiarizasem intim cu ele de când citisem celebrul op "Libertatea" de Jules Simon.

Iacă zic – scoțând de la piept un plic de fotografii și răsfrîndu-le înainte , care-mi alegi din câte vezi aici.

Aceasta zice, după o lungă examinare, ce o făcea cu un aer prin care transpărea o solemnitate și o adâncă îngrijire, Cea aleasă fu cea destinată de a primi împreună cununa înaintea altarului, câteva săptămâni mai târziu. Sacră inspirațiune, de trei ori binecuvântat moment, adevărat oracol.

XVII

Noaptea trecu fără să dau tributul somnului. Rândunica revărsa voioasele ei triluri. Piscurile Carpaților încep a se înaura. Peste o jumătate de oră soții mei se grăbesc de a vedea memorabilul monument, Biserica de la Densuș. Ea distă vreo 40 pași de casa parohială și este așezată pe marginea unui podiș în care se finesc și se confundă cu șesul văii, poalele dealurilor păduroase, ce formează afunda vale în a cărei gură, precum am zis mai sus, se află așezat satul și care despart valea Hațegului de Banat.

Dar să mergem aproape de monument, să-l contemplăm și să-l examinăm. Exteriorul bisericii are mai mult aspectul unei stânci, decât al unui edificiu. Forma ei originală este un quadrat deasupra căruia se ridică turnul. Coperemântul nu este de loc, pentru că baza turnului încorporează și acoperă de tot biserica. Turnul, la vârf mai strâmt și descoperit în forma unui horn, este construit numai din piatră. Dungile sau laturile turnului constau tot din piatră mare cioplită. Are trei rânduri de ferești, și trei rânduri de brâuri, ce-l înconjură pe deplin, compuse din cărămizi așezate în formă triunghiulară alternativă. Un astfel de brâu are și trunchiul bisericii pe deasupra, pe unde se combină cu baza turnului.

În baza turnului, prin mur se află o galerie obscură. În aceasta, precum și în turn, se poate sui omul numai pe deasupra bisericii, pe mur în sus, care fiind ros de tempestățile seculare și cimentul spălat de printre pietre, omul se suie ca pe o stâncă în sus. Dar numai pe un loc este accesibil. Poteca duce printre doi lei mari de piatră culcați pe foale, întorși cu spatele către olaltă. Înainte de a intra în galerie obscură, intri în o gaură ca o peșteră, care răspunde în goliciunea turnului; din aceasta apoi intri în galerie, care la început este strâmtă, cât trebuie să intri pe brânci, iar mai încolo poți merge în picioare. În ea se țin buhe și liliaci.

Pe din afară pe mur poți să umbli și să încunjuri turnul. Pe coperemânt sau pe baza turnului cresc mușchi și iarbă verde. Galeria obscură se numește, în o tradiție populară, Peștera Zafirei. În un timp mai de demult trăia în sat o pereche de oameni foarte urâți, dar foarte lacomi și avari, anume Stoica și Ilena și aveau numai o fată, Zafira, pe care voiau a o căsători cu un june iarăși de părinți foarte avuți. Dar fata nu numai că nu-l iubea din contră îl ura atât pentru deformitatea lui fizică, cât și pentru însușirile rele ce le avea. Astfel ea se opunea cu tot adinsul voinței părintești, care în lăcomia lor de a avea tot mai mult, nu se uitau la alta fără numai la avere. Cu ocazia nedeii care în acest sat se serba la arminden, în mai, în fiecare an, când se adunau toate satele dinprejur cu tineri și bătrâni și jucau și se ospătau trei zile – Zafira se îndrăgostește de un june din satul vecin, frumos însă sărac. Dar părinții severi, în voia lor absolută, declarară că mai bine o omoară decât s-o dea după un calic și să-și facă casa de rușine și de batjocură.

De la un timp fata începe a dispărea, seara fără a-i putea da de urme. Ea convenea cu amantul ei, în o livadă de lături de sat, aproape de biserică. Întâlnirea lor era însă platonicească, nu avea nimic neonest. Tatăl îi trăgea adeseori aspru socoteală, unde a fost, dar copila isteată și inventoasă, totdeauna se știa justifica, fără de a mai lăsa tatălui vreo îndoială despre adevărul celor ce le spunea. Odată venindu-i totuși prea suspicioasă lipsa ei, declară că de va afla-o în conveniri cu cineva, i va uide pe amândoi.

În seara cea mai de aproape păzind-o strâns o află discutând cu amantul său în livada amintită. Ei simțindu-l se despart, iar tatăl său se ia după amant, îl ajunge și începu a-l pisa. Ea credea acum că-l omoară desigur și ca să scape de furia lui fuge; în fugă își aduce aminte de galeria obscură de pe biserică, despre care știa și aceea că afară de unii călători, nimeni n-o cercetează. Se duce și se ascunde în ea.

Amantul ei fu bătut și lăsat mai mort. Ea ascultă în noapte de pe biserică gemetele lui până la un timp, când nemaiauzindu-le, ținu că a murit. Tatăl său o căută după aceea, dar fără de a o mai afla. trec zile, trec săptămâni și Zafira nu mai vine, nimeni n-o mai vede, nimeni nu mai aude despre ea și nimeni nu știe să spună ceva, oricât încearcă și întreabă părinții ei. Sătenii nu știau nimic despre întâmplarea lor, căci s-a tăcut; știau însă că părinții o silesc să meargă după junele care ea îl ura. Astfel ei credeau că fata va fi fugit încătroya până la un timp, ca să sperie pe părinți și să scape de urât.

Era toamnă. Zafira ședea ziua în peșteră, noaptea cobora în jos și din prunii, merii și perii de pe lângă biserică aduna poame, ca să-i fie pe ziua următoare. Într-o duminică ieșind oamenii din biserică, se opresc toți dinaintea ei pentru a se mai consulta, după datină, despre afaceri ale satului. Mai în urmă se adresează Stoica, tatăl Zafirei, către mulțime zicând că cine va ști ceva de fata lui, și îi va spune unde este, sau va găsi-o cineva, la acela îi dă doi boi și tot odată declară în auzul tuturor că el va lăsa fetei sale toate libertatea de a-și alege de bărbat pe cine va voi.

Zafira, care trăgea cu urechea de asupra bisericii, din peșteră, la cele ce se vorbeau, auzi și aceste cuvinte ale tatălui său și ieșind ca fulgerul din peșteră pe marginea bisericii și strigând din răsputeri; neîndurate, pe cel ce l-am iubit l-ai omorât, voi acum să mor și eu !

S-a aruncat jos și a fost moartă. Unde a căzut s-a și înmormântat. Mormântul ei acoperit cu piatră de marmură tăiată în forma unui coșciug, există până astăzi bine conservat, numai crucea s-a sfărâmat încâtva. Amantul s-a restaurat din cruda bătaie și adeseori, zice tradițiunea, plângerile lui pe mormântul nefericitei Zafira, în puterea nopții deșteptau vecinătatea.

XVIII

Să intrăm în biserică. Mai întâi întră omul într-o tindă, care după cum însuși murul demonstra, este alăturată lângă edificiul vechi, numai în timpurile mai dincoace. Tinda a fost acoperită cu șindrilă, dar o vijelie a zvânturat acoperișul întreg și până astăzi, stă tot descoperită. Murul a început a se ruina. Cum intră omul în tindă, în mână dreaptă se afla mai demult o cămară, în care se presupunea, că se înjunghiau vitele aduse spre sacrificare. Dar azi numai urma se mai vede.

În biserică întră omul pe o ușă mică. În mijlocul ei se află patru pilaștri (stâlpi) quadrati și foarte groși, din piatră tăiată pe care se reazemă turnul. Postându-se omul între acești pilaștri și căutând drept în sus, vede cerul liber, pentru că turnul, cum am zis, este descoperit, gol de tot dinlăuntru și răspunde chiar în mijlocul bisericii. Fără îndoială între acești pilaștri se ardeau victimele și turnul sorbea de horn, pentru că într-adevăr și acum să văd pietrele afumate. Pe pilaștri se află inscripțiuni sepulcrale, unele bine conservate, altele șterse. Deplin lizibile sunt următoarele trei:

D.	M.		D.	M.
C. OCTAVIO NEPOTI		VALERIA CARA	G. LONGIN	
VIX. AN. LXX. IVLIA		VIX. AN. XXIX.	MAXIMO	
VALENTIA HERESCON		T. FLAVIVS APER	VIX. AN. LVIII	
IVGI PIENTISSIMO		SCRIBA COL..	IVLIA AFRO	
FACIENDVM PROCV		SARM. CONIVGI	DISIA CONI.	
RAVIT. H. S. E.		RARISSIMAE	B. M. P.	

Altele două se pot citi numai fragmentar.

Inscripțiunea cea dintâi, în original e săpată cu multe prescurtări, astfel cât d. e. în N. sunt făcute trei litere. Pe unele fețe ale pilaștrilor se află figuri de cai și miei în relief. Pavimentul e de lespezi și de cărămizi antice, care însă mai toate s-au sfărâmat. Într-un perete sunt trei ferestre ablungi triunghiulare, iar în doi pereți, în fiecare câte două rotunde, dar sus chiar sub poala acoperișului.

Altarul e despărțit printr-un perete de lemn. Pristolul constă din piatră tăiată și tablă deasupra conține o inscripțiune din care abia se mai pot citi unele litere. Din altar, ca printr-o fereastră intri în o chiliuță obscură din care în lungul peretelui, prin o bârână de tisă răspunde afară în tinda bisericii o gaură, ce se presupune a fi servit spre împărtășirea oracolului, sau spre a răspunde la poporul ce aducea sacrificii. Altarul după forma și soliditatea mai inferioară a murului, se pare a se fi alăturat mai târziu la edificiul vechi, care cea mai mare parte constă din piatră tăiată, pe când altarul din piatră comună mărunță.

Contemplând acest memorabil monument în întregul lui, apare astăzi mai mult o ruină. În 1848 sub falsele auspicii ale baronului Nopcea s-a întreprins o reparare, care însă într-adevăr se poate numi o maiestră ruinare. A stricat murul cel vechi și l-a lăsat neînlocat cu altul nou sau care l-a înlocat, l-a spălat ploaia după câțiva ani. Comuna este mică și săracă. Biserica nu are nici o avere particulară. Un capital mic de 500 fl. ce-l avea, l-a luat cu sila în 1849 un proprietar ungur din loc pentru o bute de vinars de piersici, care nu-l cumpăra nime. Fie-i țărâna ușoară că numele lui e destul de greu !

Preotul actual, după neîntrerupte suplicări, esoperă de la minister mai în anul trecut o colectă în tot imperiul, prin mijlocirea dregătorilor. Ce rezultat va avea când se va concentra această colectă, știe numai cerul. Monumentul însă la toată întâmplarea are să rămână neatins și neschimbat și numai îngrijit. Cine a ridicat acest monument și de când stă el aci ? Cine va putea spune cu precizie originea templei din Coum-Ombo, a sfinxului și a piramidei de la Gizeh și a altor vechi monumente gigantice din țara minunilor din Egipt, acela va putea spune și de această biserică.

Dar totuși combinând istoria și tradiția cu structura, cu forma și cu locul unde se află și cu aerul ce-l respiră aflăm acestea; Decebal în a două bătaie cu Traian, înșelă la sine pe Longin, comandantele acestuia. Îl întrebă de planurile lui Traian, dar nu poate scoate nimic din gura lui. Trimite apoi sol la Traian zicându-i că-i va reda pe Longin, dacă îl va lăsa în pace și va plăti spesele bătaiei. Traian prin răspunsul său îi dă să înțeleagă că nu-i pare nici atât de rău de Longin, dar nici bine nu i-ar părea dacă l-ar pierde. Longin în urma acestora își procură venin și se înveninează, pentru ca să scape de furia și torturele barbarului. Decebal înfuriat spânzură cadavrul lui Longin afară pe murele Sarmizegetusei în fața romanilor, care pătrunseseră învingători până sub murele cetății.

Romanii văzând această batjocură se tulburară și prin furie cuprind cetatea cu asalt și după cuprinderea cetății, luând cadavrul lui Longin, l-au înmormântat, unde se află acum biserica – situs est ad Densus - și în onoare i-au ridicat mai târziu acest monument, în care apoi au început a sacrifica și în onoarea lui Marte, de unde s-a numit și fanum Mavortis.

În aceste locuri pe atunci au fost păduri dese, ceea ce se vede de acolo, că numai câțiva pași de biserică se încep codri, care se întind până în Banat și Ungaria. Ba chiar în grădina bisericii, peste tot prin sat – în părțile depărtate de pădurea compactă - și pe câmpurile și luncile dinprejur, cresc tufe de mesteceni, aluni, ceri și stejari înalți. Astfel pentru desimea și întinderea pădurilor, locul l-au numit în limba latină Densae adică desișuri. Drept aceea rău scriu istoricii, geografii, arheologii s. a. Densus sau Densiusiu, în loc de Densusiu, cum bine pronunța poporul.

XIX

Adio sacre umbre de pe plaiul eternității. Lăsați-mă să îmbrățișez și să sărut pietrele reci, ce se înalță la căpătâiul vostru. Adio dulci ființe pe care vă pot strânge în viață. Adio locuri binecuvântate, leagănul copilăriei și raiul fericirii. Lacrimi, suspine, cântări și necântări după casa părintească, ca și copilul ce se află în brațe străine, dar ochii lui rătăcesc neîncetat după mama sa. Un moment încă și am pierdut-o din vedere. Trăsura ne repede peste niște lunci, care străluceau încă sub roua dimineții.

Trecem mai întâi prin satul Tuștea, a cărui nume și pozițiune îmi revocă în minte vechiul Tuscul, locul de atâta predilecțiune al romanilor. Precum acesta zăcea sub poalele Apeninilor, pe un loc mai ridicat, astfel zace Tuscea pe un loc mai ridicat sub poalele ramilor de munți, ce escurg de către Banat. Pe deasupra de sat , fețele soroase sunt acoperite cu vii, iar pe din jos murmura un râu limpede. Mai lipsește numai un Horațiu și un Mecena ca să te invite a-și omori timpul cu dulcele Falern.

În satul Fărcădin, ce urmează după Tuștea, oprirăm trăsura dinaintea unei vile pompoase odată, acum însă de un aspect mai mult pustiu. Aceasta este curtea sau vila baronului Nopcea. În urma invitării ce ne-o făcuse baronul, ziua precedentă, în Hațeg, voirăm a ne împlini o datorie de etichetă. Curtea se afla sub poala dealurilor pe o terasă. Sus în casă conduc niște trepte de piatră semicirculare, care cuprind a treia parte din fața edificiului și sunt expuse cerului liber ca la templele din antichitate. Dinaintea treptelor, la rădăcină, se ridica un mur ca un fruntar compus din diverse monumente romane culese de prin ruine, care conțin figuri și inscripțiuni.

Deși cam pulberați, grăbirăm să ne întâlnim cu baronul. Ne mângâiarăm însă văzând, că în salonul în care intrarăm, abia ne mai vedem din norii de pulbere, ce se ridicaseră de sub mătura de mesteacăn a unui chip de camariere, pe cap cu un ștergar de cuină, iar în picioare cu încălțăminte botezului. Interiorul vilei, ne aduse aminte că de la 1848, până atunci trecuse 16 ani, un timp destul de lung pentru cei ce pierdură eldoradul, ca Adam paradisul. Această vilă era renumită de pompoasă, acum însă nu mai putea face nici pretențiile unei mediocrități. Vreo trei cadrope, câteva scaune de ingradele, un clavir și într-un unghi mai multe pietre monumentale - iată toate ornamentele. Așa trece gloria lumii. Așa se schimbă timpurile și dimpreună cu ele ne schimbăm noi și toate ale noastre,

Baronul apare din o chilie laterală și după finirea formalităților, ne oferi să trecem în grădină, până se va așeza pulberea în salon. Grădina se întinde pe fața soroasă a dealului și prezenta ruinele unei pompe feerice. Dar s-a risipit serviciul brațelor române – s-a risipit și pompa.

Da, zice baronul, acum trebuie să crească ceapa și varza, unde odată râdeau rozele de Bengal și Jerihon... Lasă, de astea vom mai întâlni dincolo în paradis, în această viață ne sunt de lipsă verzele.

Ei ! De cumva omul poate să trăiască în două paradisuri, și aici și dincolo.

În grădină pe sub pomi se afla în câte un loc mese și scaune de pietre monumentale. Ne așezăm la una din acestea, unde un servitor ne aduce un telescop, cu care începurăm a pătrunde în sânul Carpaților, ce ne stau față și a ne preumbla cătarea peste înaltele lor piscuri, din Galbenul peste înaltul Retezat până în Parâng, care toate, învelite în niște aburi transparentți, dimineata, apar ca niște valuri gigantice răsculate de vânturi teribile pe vastul ocean.

Reîntornând în salon, luăm în revistă busturile și statuile ce se află aici. Mai vartos, una din ele, la care însă îi lipsea capul, ne fixează atențiunea. Toga încopciată pe umărul stâng, era tăiată în marmură cu atâta măiestrie și eleganță, cât din puțină depărtare părea a fi în natură. Pe la gât erau tăiate dantele cu o admirabilă finețe. Baronul susținea a fi fost bustul lui Traian, bazându-se și pe părerea celebrului romanist Mommsen, care încă fusese aci și o văzuse.

De aici ne conduce la fruntariul treptelor, de care amintii mai sus. Fruntarul, la capete, are câte un leu, din care unul șade pe un vițel, prinzându-l cu gura de vârful capului, iar cu picioarele dinapoi apăsându-i șalele. Pe deasupra murului sunt statui bărbătești, la care însă le lipsește capul. Peste vârfurile lor este tras un lanț. Mai sunt și alte figuri, mai mult sau mai puțin conservate. Pe pietrele ce compun acest fruntar se află mai multe inscripțiuni, toate sepulcrale. Citind într-una” incomparabili feminae – conjugii charissimae” – baronul ne spune următoarea anecdotă:

Când a fost Iosif I pe aici citind aceste cuvinte, a observat râzând : Die müssen wahrscheinlich nicht lange beisammen gelebt haben”! Va să zică “trebuie că aceștia n-au trăit mult timp la olaltă”. Această sentință laconică lasă a o întregi mai încolo, că adică bărbatul ar fi trăit mai mult cu ea, atunci nu i-ar mai fi venit să-i zică “neasemuita și prea iubită mea soție”. Să ne silim, amabile cititor, să nu poată pronunța nimeni cu drept cuvânt această amară sentință pe mormintele noastre. Este prea cunoscut, decât să mai spun că familia Nopcea este română de origine, încălțată, îmbrăcată și cum că baronul cu care vorbim este tocmai acela, care, în 1848, a jurat jurământul cel mare al românilor în câmpul libertății și fiindcă mâna ce o ridicase era trasă în mânășă, poporul a strigat ca să nu-și jure mânășă. El a jurat, apoi a și suferit acest jurământ. Cu inima ruptă ne spunea de ruinarea prin unguri a curții de la Zam, a cărei lux și pompă feerică devenise proverbială. Ne concediem și plecăm.

XX

Peste o jumătate de oră tot pe sub culmea dealurilor care tot mai tare se așează, suntem la un pârau, care în timp de ploi devine înfiorător, iar pe timp uscat seacă de tot și rămân pietrele să le ardă soarele. Acesta este pâraul Crăguișului, care îl putem numi cu tot dreptul și pâraul de aur. El se adună de pe dealurile de prin prejur și în valurile lui poartă nisip de aur cu a cărui adunare se ocupă țigani așa numiți băieși. Pe dealurile acestea mai vartos pe lângă satul Crăguiș și în sus de Silvaș, se văd încă și astăzi urmele fodinelor de aur lucrate de daci și de romani. Câte monumente nu se vor afla și pe aici ? Câtă avuție nu va dormi în aceste dealuri ? Dar toate acestea cine le caută ! Filozofii locuitori mai preferă a călca pe aur și a peri de foame, decât să-și ia osteneala de a învăța cum să-l adune, cel puțin, care-l scot pâraiele și-l aruncă pe câmp, ca să se scalde rămătorii în el.

Iacă plaiul unde locuitorii ar putea umbla înveliți în pulbere de aur, ca aborigenii din Eldorado din America. Iacă noul Colchiș, unde oile trecând prin pulbere se umplu de aur, și astfel și lâna lor se poate numi de aur, ca cea a Argonauților. Dar aici sunt oamenii buni creștini, pătrunși de cuvântul evanghelic: de a nu te îngriji că ce vei mânca și vei îmbrăca mâine ! Va veni timpul când cei ce calcă azi cu nepăsare pe aur, îl vor aduna și-l vor căra pentru alții străini și ei vor fi fericiți că vor mai putea bea cel puțin, unde turburi ale pâraielor auroase pe pâine uscată și mucedă. Reajungem în Hațeg, pentru ca în dimineața viitoare, în 3 august, să ne afundăm în sânul Carpaților și să vedem miraculoasa peșteră, numită "Cetatea Bolii".

XXI

În dimineața de 3 august eram pe drumul ce duce la pasul Vulcan. Din jos de Hațeg, în distanță de $\frac{3}{4}$ de oră, în o direcțiune cu satul Santa Maria , de care tocmai ne apropiam, se ridică un pisc înalt și foarte precipisiu, stâncos și presărat cu tufe rari. Pe vârful lui se află ruinele unui turn de pază; un colț de mur mai stă și astăzi în sus. Acest pisc se numește Orlea, din care cauză unii pretind că acest turn l-ar fi ridicat Orole, regele dacilor, care a trăit pe la 180 înainte de Christos. Tocmai sub acest pisc, după cum am observat într-un capitol precedent, se împreună cele trei râuri ce spală Valea Hațegului și fac apoi propriul Sargent. Poporul fanteziază, că în interiorul acestui pisc sunt niște celarie gigantice pline de aur și argint, că porțile prin care poți intra în aceste catacombe sunt în apă și se deschid numai în ziua de paști, când bate întâi în toacă și că atunci apa se ferește din calea lor. Se poate ca aceasta să stea în legătură și să fie o corupțiune din tradiția istorică despre ascunderea tezaurilor lui Decebal, pentru că și aceasta se presupune că s-a întâmplat tot aici în albia Apei Mari.

Ieșind din satul Sântămăria dăm în drumul lui Traian, ce vine în linie dreaptă de la Sarmizegetusa. Drumul pe unele locuri este arat iar pe altele este deplin conservat și folosit ca drum de câmp. Pe unde trecem noi este deplin conservat; pavajul compact și întreg, șanțurile afunde. Drumul nostru continuă pe un șes mai jos decât celălalt plan al acestui ținut, prin sate de un aspect mai voios, mai curat și peste râuri limpezi și iuți, ce se varsă din obârșiele Carpaților. Șesul de ambe părțile se tot strâmtă, în dreapta de Carpații proprii, iar în stânga de ramificațiile lor, astfel cât la satul Crivadia se înfundă cu totul. Aici se gată Valea Hațegului și începe regiunea Jiului.

Chiar deasupra Crivadiei, pe un pisc se află murul unui turn de pază în formă cercuală de 18 pași în diametru. Murul cu totul descoperit e bine conservat, numai unde a fost ușa s-a făcut cu timpul o spărtură mare. Pe lângă mur în jos se deschide un abis înfiorător printre stânci pe al cărui fund se rostogolesc undele unui râulețu răpitor, ce lasă un murmur răgușit. Numai întins pe foale și ținându-ne strâns cu mâinile de niște tufe, putui să întind capul și să caut puțin în această prăpastie. De aici încolo începe regiunea muntoasă. Peste o jumătate de oră drumul nostru intră printre niște fânațe și continuă pe o culme, de pe care din toate părțile se deschidea înaintea ochilor noștri prospectele cele mai pitorești, dar totodată și cele mai sumbre-romantice.

XXII

Nimic nu atrage mai tare pe om decât înălțimile munților; de nimic nu este mai tare legat cultul omenimei ca de plaiurile verzi, adăpate de râuri limpezi, ca de culmile înalte și liniștite, pe care nu se aude alta decât șoptirea misterioasă a vânturilor, cu care solitarul împreună murmurul rugăciunilor sale, și însuși se pare a se înălța cu ele dimpreună la cel nemărginit, a scutura de pe sine catenele vieții pământești, a se avânta

și a se afunda în univers. Egiptenii totdeauna au ținut a ajunge odată la acel munte misterios, în al cărui sân își ascunde izvoarele sale râul cel sfânt, Nilul. Indienii până în ziua de astăzi peregrinează la vârfurile Himalaei, acoperite de nea eternale, spre a se închina și a se ruga la obârșiile sfântului Panges. În vârful unui munte a tăiat Moise cu lespezi de piatră cele zece mandate divine prin care a pus baza înălțării unui popor. Pe muntele Golgota a fost implantată crucea pe care s-a vărsat divinul sânge, aceluia ce prin moartea sa a reînviat genul uman; de pe vârful muntelui olivilor s-a înălțat el la cer. Pe vârful Caucazului a fost pus la tortură Prometeu, pentru că a furat din cer. Pe vârful Olimpului rezideau zeii grecilor; pe culmile Parnasului și ale Eliconului petreceau mesele; în dumbrăvi erau oracolele și altarele lor, Prin munți aflăm astăzi mănăstirile. Iacă focurile în care s-a concentrat istoria cultului omenesc !

Cu cât mă aflu mai mult prin munți, cu atât mai viu mi se repetau aceste suveniri istorice. De o parte grupe de stânci înalte pleșuve, ce semănau cu o trupă de giganți răsculați în contra zeilor, de altă parte un pisc izolat, pe care din când în când se așeza la pândă vulturul de munte, ca să pătrundă cu ochii lui săgetători afunzimile văilor și să-și desemne prada; icea un vârf încoronat cu niște brazi gigantici, care ca niște brâuerei eternals întind sutele lor de brațe și răspândesc umbre negre, care varsă în spectator niște fiori sacre; dincoala niște culmi acoperite cu pajiști verzi, pe care se înșiră grupe de case modeste, sau turme de oi, care pasc între cânturile voioase ale păstorilor, îngânate de murmurul râulețelor ce se prăvălesc printre stânci în jos; dincoala văi acoperite de o iarbă verde ca smaraldul, prin care șerpuiește un râu limpede, ce, ca un rege primește tributul ce i-l trimit numeroasele izvoare de pe culmile laterali; toate acestea se dezveleau înaintea ochilor noștri cu atâta profuziune de farmece, cât inima le simte numai dar nu le poate exprima.

XXIII

La două ore după amiază suntem la țința excursiunii noastre la cetatea Bolii, în hotarul satului Băniția. Ne postăm pe marginea unui râu între niște sălci, în distanță de 150 pași mai în jos de cetate. Abia ne așezarăm spre a pauza puțin și îndată ne înconjură o mulțime de flăcăi și fete, care parte erau la vite, la fân în apropiere, oferindu-se care de care să ne conducă la cetate. Peste ½ oră ne desculțarăm și trecurăm râul repede, o luarăm pe lângă el în sus. Suind și descinzând o mică culme, ne aflarăm față cu poarta cetății. Am zis mai în sus că aceasta nu este cetate, ci este o peșteră naturală miraculoasă. Poporul numai îi zice cetate și fiindcă este în teritoriul familiei Bolea, ce locuiește aici în apropiere i-a zis: cetatea Bolei. Dar numirea de cetate își are și baza sa istorică, cum vom vedea mai în jos.

Înaintea noastră merge un flăcău și o fată purtând pe umeri câte o prăjină de mesteacăn crăpată la un capăt în bucăți mici. Gura peșterii se deschide castă și întunecoasă înaintea noastră și cu cât ne apropiem cu atât auzim mai tare un murmur confuz.

De unde acest sunet ?

Râul ce trecurăm zice flăcăul curge chiar pe mijlocul peșterii izbindu-se din un perete în altul. Vastitatea gurii, întunecimea groasă și murmurul confuz îmi revocau în minte intrarea Avernului, cum o descrie Virgiliu. În gura peșterii și prin ea încolo ca la 25 pași, aflarăm o pulbere groasă ca de 2 urme. Aici își bagă păstorii la răcoare vitele lor în orele cele mai calde de peste zi. În distanță de douăzeci și cinci pași prin peșteră încolo se vede bine, căci fiind gura înaltă și largă, lumina zilei străbate fără nici o greutate. Astfel caut în sus la bolta peșterii și deodată mi se păru că mă aflu în o

catedrală pompoasă, întru atâta a înfrumusețat natura plafonul ei. În decursul secolelor s-au format aci cele mai minunate figuri de stalactite.

Se prezintă deodată vederii grupe de picuri gigantici pietrificați; de pe ei, din jurul lor atârnă alții mai mici; alții sunt lungi și depind ca niște lustre. Aci apărea cupola, dincoala forma de altar, de ceea parte corul, de cealaltă catedrala și în alt loc forma unui crucifix sau a unui tablou sacru. Fiind toate acestea umede și de o culoare gălbuie, apăreau la lumina zilei, ce se răsfrângea palid printre ele, ca și cum ar fi smălțate cu aur.

Până când contemplăram și admirăram acestea flăcăul și cu fata aprinsese prăjinile de mesteacăn ce ardeau ca niște facle și mergând înainte ne conduseră la o scară de lemn, pe care suind unul după altul ajungem în un ambit îngust din care apoi ieșind dăm în niște galerii vaste pe sub care murmura râul. La lumina prăjinilor de mesteacăn, ce le numeau opaițe, umblăm prin toate galeriile, pe a căror pereți umezi vedem scrise cu cărbune sau săpate diverse nume de ale celor ce umblase pe aici. Nefiind atent unde calci, poți cădea ușor de pe galerii în râu și să te zdruncini cu totul. Numai puțin a lipsit de n-am făcut fără voie această probă.

Descinzând de pe galerii, aflăm jos caii destinați ca să încălecăm și să o luăm prin peșteră pe râu în jos. Afară de unul, doi inși preferăram a merge pe jos, pentru a putea observa toate cu de amănuntul. Astfel o luăm pe râu la vale ce curge izbindu-se din un perete în altul, din un bolovan în altul, iar pe alte locuri dispărând cu totul pe sub baza peretelui, pe sub care și-a făcut loc rozându-l în decursul secolelor. Peștera la lumina flăcărătoare a opaițelor, cu variile ei labirinturi și figuri de stalactite, avea un aspect fantastic și oarecum misterios și de câte ori roteam ochii împrejur, căci trebuia să iau seama și la picioare, ca să nu sparg pietrele, de atâtea ori mă cuprindeau niște fiori neexplicabili. După un mers de ¼ oră, lumina opaițelor se slăbise și începem a întrevedea prin întunericul gros din când în când câte un flux de lumină, ce provenea din calea labirintică ce o urmam; întunericul dispărea încet și ne aflăm la gura de jos a peșterii; dar tălpile picioarelor noastre părea că au luat 25 de aluni, astfel se bătuse prin pietri. Aici totodată putem observa mai bine din ce fel de piatră consta peștera. Ea este de marmor alb-roșu și pereții spălați și roși pe din jos de râu, apar ca și cum ar fi compuși tot din scoice.

Deasupra acestei peșteri, în vârf se află ruinele unui edificiu. E probabil că și aici a fost vreun turn de pază și tot pentru aceea îi zice poporul cetate la această peșteră. Iar din jos de pisc în al cărui interior se află peștera se văd și acum pietre de marmor cioplite. În tot respectul acesta peștera seamănă mult cu arcul naturale (L' arco naturale) și cu Peștera Azura de pe malul apusean a insulei Capri din Italia, pe al cărei vârf încă se afla ruinele palatului lui Tiberiu.

XXIV

Mai înainte de a părăsi Țara Hațegului să-mi fie permis a prezenta într-un cadru îngust geologia, istoria, poporul, traiul, portul datinele, starea socială și materială și natura pământului. Tot ținutul se întinde 5 miliarde în lung iar din lat, 3 miliarde. Tradițiunea populară rezumă geologia în următoarele; ea zice că întreg acest ținut a fost odată o mare sau mai bine un lac întins și o regină a demandat să taie un munte și să dea lacului curs liber. În urma acestui mandat s-a făcut spărtura din jos de Hațeg unde se împreună râurile din acest ținut și formează Sargentul. Lacul s-a scurs și au rămas munții și șesul dintre ei liber și aceasta este astăzi Țara Hațegului. Tradițiunile de multe ori au un substrat real de multe ori sunt pure fantezii.

Să lăsăm timpurile anteistorice care se pierd în fabule. Să nu mai credem că doară în munții Hațegului s-ar fi întâlnit Hercule cu Echidna care era jumătate fată, iar jumătate șarpe. Să nu mai amintim de Agatârși, care după Herodot ar fi cei dintâi locuitori ai Daciei și prin urmare și ai acestui ținut. Și atâta încă este de prisos a mai spune, că acest ținut, între toate părțile Daciei, joacă în istorie rolul cel mai însemnat. Aicea și-au avut dacii capitala lor, aicea romanii. Aici au descălecat și și-au așezat familiile cele mai însemnate și nobile din colonia romană. E drept că istoria, pe cât știu eu, nu spune nimica despre aceasta, dar este prea natural ca în capitală și în jurul ei nu s-au putut așeza fără familiile cele mai alese.

Ulpia Traiana n-a putut fi împoporată de niște familii obscure. Familiile Masimilor, Flavilor, Antoninilor, Manliilor, Macrinilor și ale altora mai multe, ce le aflăm în inscripțiuni și epitafe, sunt probele cele mai vii despre aceasta. Ce vor să zică nenumăratele inscripțiuni și epitafe săpate în marmură care se află în ast ținut. Vor să însemne doar acestea că ele s-au pus pe mormintele unor oameni săraci și de o clasă obscură ? Nimeni nu poate crede așa ceva.

După ce Dacia a scăpat de valurile migrațiunii gintelor și s-a constituit sub duci diverși, Țara Hațegului a stat în strânsă legătură cu Banatul. Probă despre această, pe lângă istorie, sunt portul și datinele, pe cum vom vedea mai în jos. Acest ținut era pământ liber și se administra prin cnezii săi. Numai sub Sf. Ștefan a devenit în puterea ungurilor, dar privilegiile au rămas neatinse, ba din contră Ștefan le-a întărit. Ținutul era împărțit în șase scaune și se administra prin șase cnezi (juzi). De la această împărțire administrativă s-a numit ținutul Hatszek (șase scaune). De aici se va fi numit și Hațegul care va fi fost capitala și locul adunării generale acestor scaune. Pe la începutul secolului 15 cnezii plăteau castelanilor 200 denari. După secolul 15 acest ținut vine sub nume de districtul românilor (Districtus Valachorum). Pe la 1429, regele Sigismund a dat castrul Hatzak minorităților franciscani. Acest castru se pretinde a se fi stricat cam pe la 1526, adică după bătălia de la Mohaci. În șesul Hațegului s-a întâmplat, în 1442, memorabila bătaie între Huniadi și între turci. În acest șes au căzut 200 de steaguri turcești dimpreună cu comandatele lor Siabedin.

XXV

Locuitorii sunt exclusiv români. În cele mai multe sate se află și câte 2-3 familii ungurești cu posesiuni mai mici sau mai mari. Locuitorii în privința fizică diferă mult după pozițiunea satelor. Cei ce locuiesc satele de către apus și miază noapte sunt de statură înaltă, bine formați și chipeși, asemenea și cei de către răsărit până la Crivadia, dar cu mai multe excepțiuni, se află adică mai des noduroși și gușați. Cei de către miază zi, din poalele Carpaților, sunt cea mai mare parte de statură mică, noduroși și gușați. Cauza se pretinde a fi apa ce curge printre rădăcini de arin alb și afară de aceea conține mult element văros.

Locuitorii din Paroși și Zeicani sunt renumiți de gușați, căci unii au guși atât de mari, încât pe drum le dau peste umăr pe spate, ca să poată merge mai ușor. Femeile cele mai frumoase se află în Băraști și Sălaș. Bărbații cei mai frumoși se află în ținutul Jiului, are altmintea este despărțit prin munți de Valea Hațegului și geografic nu se ține strâns de ea. Bărbații din acest ținut sunt adevărați atleți. Statura înaltă și dreaptă ca bradul, bine legată și compactă. Spate lat, piept arcuit, fața prelungă, brunetă, nas proporționat drept sau puțin vulturiu, ochii mari pătrunzători, frunte înaltă, păr des, lung, castaniu. Dar pe cât sunt de frumoși bărbații pe atât sunt de urâte femeile. Și ele sunt de o statură înaltă, dar neregulată, trăsături bărbătești, dar asemenea neregulate.

Locuitorii mai de la șes trăiesc cu agricultura, cei de sub poalele munților cu puțină agricultură și cu negoțul de scânduri și șindrile. Iar cei de prin locurile muntoase trăiesc cu economia de vite. Aceasta este foarte ușor pentru că în Hațeg, luni în toată săptămâna pe lângă târgul îndatinat este și târg de tot felul de vite. Muntenii cobor la târg cu vite și reîntorc acasă încărcăți cu bucate. Un târg de luni în Hațeg, pentru un străin trebuie să fie foarte interesant. El seamănă unui bazar oriental, și numai sclavii mai lipsesc, ca să-i fie egal. Englezul Paget și face haz, că a văzut muierile ducând la târg purcei în sân. Trebuie ca i-au aburit ochelarii, pentru că această n-a mai văzut-o altul, nici înainte, nici după dânsul. Apoi muierile și bărbații se duc la târg cu toaleta de sărbătoare.

XXVI

Portul diferă puțin după sate. De ordinar portul bărbătesc este o zeche de pănură albă până la genunchi, croită în clină, ce vin chiar la șolduri și sunt cusuți pe deasupra cu șnoare roșie și vânate. Tot din astfel de șnoare sunt făcute diverse figuri înainte la piept. Acest veștmânt se numește șubă (ital. giubba). Bătrâni și tineri, toți poartă dinainte la brâu o teacă cu un cuțit și o furcuția care adeseori au dimensiunea unor hangere. Teaca și-o face fiecare din lemn de tei sau de salcie și o leagă în plumb, aramă sau și argint. Ar crede cineva că acești oameni, la cea mai mică ocaziune vor fi făcând întrebuintare de cuțitele din teacă. Din contră, ei se ajută cu ele numai în lucruri economice și la mâncare. Când se ceartă și se bat folosesc pumni sau aleargă la pari din gard și cuțitele rămân în teacă nemișcate.

Junii încing peste brăul sau șerparul lat încă alte curele mai înguste bătute cu nasturi galbeni. Una din aceste curele o lasă de atârnă în formă de arc din brâu în jos peste șold. Toamna, iarna și primăvara, bărbații poartă un pieptar fără mâneci, care se încopcie sub mâna stângă. Acest pieptar îl poartă cu lână înăuntru sau din afară. Bărbații când pleacă undeva de acasă iau de gât o traistă de pănură, a cărei întocmire însă este mult mai elegantă decât a traistelor cunoscute de comun, căci acoperemântul ei atârnă până din jos de genunchi, și la capăt are o garnitură de ciucuri, se numește căciula și mai mult apare un veștmânt de eleganță decât o așa numită traistă. În cap poartă de ordinar pălărie, iar iarna căciulă naltă albă sau neagră și îi zic căiția. Încălțăminte sunt opinci, iar în sărbători, la cei mai avuți papuci cu tureacul scurt.

Caracteristica portului femeiesc sunt două catrințe de pănură, care se numesc oprege. Aceste oprege deasupra ca de o palmă sunt țesute din lână în diverse forme și culori. Acesta se numește petec. De acest petec apoi sunt cusute des la olaltă fire răsucite de lână în tot felul de culori, care atârnă pe ia albă în jos până la călcâi și se numesc ciucuri. La cele mai avute petecul este țesut cu fir și din lână fină. Pe cap poartă o învelitoare albă care se numește propodă; în aceasta seamănă cu italienele de la Tivoli.

Ia are mâneci strâmte la pumn, pe la cot largi și cusute cu bumbac colorat (arniciu) sau cu mătase în diverse forme numite pui. Asemenea e cusută la piept și la gât. Peste brâu se încing cu o centură lată țesută de lână vânată și cu altele mai înguste țesute foarte grațios. Nevestele poartă la brâu de-a stânga teaca cu cuțite.

Femeia din ilustrațiunea prezentă, după port, este din satul Bărsăci; căci aici opregele sunt întregi țesute și numai la capătul din jos și puțin pe de lături au o garnitură de ciucuri mici și deși. În sărbători iau pe deasupra un pieptar, fără mâneci, lung mai până la genunchi și cusut cu mătase în diferite forme, ca niște arabescuri. Iarna îmbracă o șubă lungă până la călcâie, în forma unei reverende. La cele măritate e sură, la fetele mari albă, cusută la piept cu flori roșii și galbene. Mai cu seamă fetele apar în acest

veștmânt, ca niște statui antice de marmură și mai ales atunci, când pe lângă candoarea veștmântului ce este semnul nevinovăției, se alătură și frumusețea feței și flexibilitatea corpului.

XXVII

Din datini amintesc două mai caracteristice; sărbătorile nedeilor și cântarea morților. În tot ținutul Hațegului și de aici în tot comitatul Hunedoarei, dincoace de Mureș, toate satele serbează, în anumite zile peste an, așa numita Nedeia. Ziua nedeii pentru fiecare sat este fixată și știută de comun ca și o zi de târg și este mai cu seamă legată de sărbători. În ziua în care vreun sat își serbează nedeia, se adună acolo toate satele dinprejur, bătrâni și tineri, merg de dimineată toți la biserică, ies apoi și se ospătează în cea mai mare veselie. După amiază apoi, după ce s-au ospătat bine, se adună toți la un loc anumit în sat sau afară din sat în o dumbravă lângă vreun râu.

Aici junii și fetele întind hore pe iarba verde la sunetul ager al unui cimpoi sau al unui lăutar bătrân, iar bătrânii de altă parte dau roata unui butoi de vin și povestesc de timpurile cele bune trecute, sau de cele rele de acum, sau se amestecă printre junii dănțuitori și caută cu ochi de vultur unul un june care s-ar potrivi mai bine cu Mărioara lui, iar altul o fetiță care ar putea-o oferi de soție lui Ionașiu al său, care însă a pus ochii mai înainte pe o ocheșică și se învârtește cu ea de nu atinge pământul.

Așa e, aici se întâlnesc junii cu fetele și-și jură unul altuia prin cuvinte sau cântături legătura și credința până la mormânt; aici adeseori copii trag dunga peste socotelile părinților, ce le-au început cu ani înainte; aici părinții complotează laolaltă, pe când copii nici nu visează nimic. Multe istorii prea interesante sunt legate de aceste sărbători, din care de astă dată nu amintesc nici una pentru că mă tem că și altfel am fost prea lung în aceste descrieri, care în scurt le voi fini.

Aceste nedei la fiecare sat țin 2-3 zile, sătenii respectivi tratează cu cea mai mare ospitalitate și bunăvoință pe toți oaspeții fără osebite și acela se ține mai onorat și mai fericit care are mai mulți oaspeți în acele zile. Tot această datină se află și în Banat dar sub nume de rugă. Prin aceasta precum am observat mai sus se comprobează vechea legătură ce a fost între Țara Hațegului și între Banat.

În acest ținut mai este și acea datină de a cânta pe cei morți și mai cu seamă care au murit în vârsta juneției de la 16-35 ani. După ce preotul a finit comandarea se pun lângă cosciug două ori patru neveste sau fete care au voce mai frumoasă și în un ton duios deplâng soarta celui mort. Acest cânt ține până când peste mort s-a ridicat mormântul. Cu această datină au venit romanii chiar din Roma, dar în cele mai multe locuri s-a stins cu totul.

XXVIII

Ce să zic de starea materială și spirituală a locuitorilor din acest ținut ? Starea materială s-putut vedea din puținele cuvinte ce le-am scris despre modul viețuirii. La acestea mai adaug că ei până astăzi sunt foarte asupriți de domnii pământești și cu atât mai tare că nu au acolo bărbați din sânul lor care să-i apere de uzurpațiunile foștilor domni. Altfel și dintre unguri numai despre foarte puțini pot zice că stau binișor în respect material. De la 1848 încoace au mâncat numai, au vândut și s-au înmormântat în datorii; am văzut și de aceia care până la 1848 au avut bunuri extinse iar acum umblă cerșind în tot înțelesul cuvântului.

Despre starea spirituală este de ajuns să zic că nu se îngrijește nime ca să ridice școli. Apoi când însuși locuitorii au voit din îndemnul propriu să-și ridice în comun

niște școli centrale au fost împiedecați și paralizați. Școli populare nu sunt sau care sunt nu merită acest nume. Preoțimea care se ține morțiș de școli pune vina pe oficialii politici, aceștia pe preoțime. Cea mai puțină grijă de instrucțiune în acest ținut o poartă ordinariatul gr. catolic din Lugoj care și altfel prea puțin ne arată că trăiește.

Dacă cineva din acest ținut voiește să-și dea copii la școală, apoi trebuie să-i ducă depărtare de 2-4 zile, la Alba Iulia, Blaj sau Sibiu, căci alte școli în apropiere nu sunt. Apoi zău puțini au voia și putere ca să-și țină copii în așa depărtare câte 12-14 ani. Aceasta este cauza că din acest ținut n-au ieșit încă și nu s-au distins bărbați. Tot așa stau și ungurii în privința spirituală, ba doară mai rău și din ce în ce tot mai rău. Prin școli centrale și un gimnaziu românii acestui ținut ar câștiga foarte mult.

XXIX

În seara de 3 august, lăsând ținutul Hațegului trecurăm la Hunedoara, pentru ca să cercetăm castelul Huniadeștilor. În acea zi ajunserăm seara prea târziu și numai în umbrele serii vizitarăm pe din afară castelul, în partea pe sub care curge răpitorul râu Cerna. Castelul fiind pustiu este închis și în acea seară abia puturăm afla că cine ține cheia. În dimineața următoare deodată cu răsăritul soarelui, luându-ne ciceronul cu cheia ne apropiarăm de castel. Din ceva depărtare castelul mai mult apare ca o stâncă, tot crepată și surpată, decât un edificiu maiestros. Acest aspect, de o parte provine de acolo că este edificat foarte neregulat, complicat și labirintic. iar de altă parte, pentru că este ruinat, fără coperământ și murii stau goi, expuși tuturor elementelor.

Pe o stâncă neagră într-un vechi castel,

Unde curge în vale un râu mititel.

Nu știu dacă aceste versuri vor descrie mai bine, mai fidel, locul de care tratează, sau locul și castelul de care scriu eu. Castelul este situat pe vârful unei stânci, pe sub care de ambe părțile se varsă două râuri de munte, a căror unde repezi, izbindu-se de pietre, lasă un murmur neîntrerupt în poalele castelului. Ambe aceste râuri se întâlnesc sub castel. Când și cine a pus fundamentul acestui castel nu se știe. Originea lui se pierde în timpul fabulos.

Tradițiunea populară zice că trei zâne, surori uriașe, s-au înțeles să-și facă câte un castel. Dacă îmi va ajuta Dumnezeu, zice cea dintâi, eu mi voi face în trei săptămâni un castel de fier; și în trei săptămâni a fost gata castelul Hunedorei.

Eu dacă mi va ajuta Dumnezeu, zice a doua, în trei zile mi voi face castel de argint; și în trei zile a fost gata castelul sau cetatea Devei.

Eu și fără ajutorul lui Dumnezeu, zice a treia, mi voi face un castel de aur. Zicând astfel s-a și apucat să-și facă castelul pe vârful dealului "Huroi", care se află pe malul drept al Mureșului, din sus de Deva, față cu gura, unde se varsă Streiul în Mureș. Dar îndată s-a ridicat o furtună mare, s-au umflat Streiul și Mureșul și undele turbate ale acestor fluvii au risipit tot ce ea a lucrat. Din această tradițiune sau mai bine mit, atâta este adevărat că stânca pe care se află castelul Hunedorei conține în sine foarte mult fier, cea de la Deva argint și cea de la Huroi aur, la care i se zice Muntele de aur. Unii pretind că castelul Hunedorei se trage de pe timpul hunilor și mai ales pentru că în documentele vechi se află "Hunod".

În documentele istorice obvine Hunedoara mai întâi sub ducele Stefan, fiul lui Bela IV, pe la 1276, sub numele de Hunod și se numără între castelele regale. Prin donațiunea dată în Vișegrad, la ziua evanghelistului Luca, 1409, a devenit acest castel proprietatea lui Voicu, tatăl lui Ioane Huneadi. Acesta, dar mai ales Mathias Corvin a înfrumusețat mult castelul. Prin căsătorie a revenit la George de Brandenburg, dar

numai pe puțin timp. De la 1526 – 1605 a fost proprietatea familiei Török. După aceea a fost pemnorat la principele Bethlen Gabor pentru 12 mii. De aici încolo a devenit în diverse mâini. În anul 1854, pare-mi-se în aprilie a fost aprins și a ars coperișe și tot ce a fost de lemn, iar acum stă expus tuturor furiilor timpului. Acuma se află în posesiunea fiscului, iar familia Eszterhazy poartă de mult proces cu fiscul pentru proprietatea castelului. Atâta pe scurt din istoria acestui castel.

XXX

Mai înainte de a intra în castel încă ceva despre exterior. În partea septentrională murii se înalță din undele râului. Tot în această parte a fost și puntea care conducea peste râu în castel și atât era de înaltă încât sub ea se mai afla și o moară care există și acum. Puntea era întinsă pe pilaștri de zid, pe care îi făcuse Mathia Corvin. Puntea astăzi nu mai există, fără numai pilaștrii.

Ciceronul ne conduce în castel pe partea de către apus. Spațiul interior sau curtea interioară este neregulată și înclinată de la apus către miază zi. Pavimentul este natural de stâncă. Pe deasupra, ici și colea apar ferestre gotice, iar deasupra intradelor sau a porților se văd diverse însemne, între care se distinge corbul cu inelul de aur în cioc. Intrărăm în despărțăminte. Nimic alta decât pustietate și ruină, unde odată a fost atâta pompă, atâta glorie. În partea septentrională se află o galerie, care depinde afară din mur; ea conține șase chilioare în stil curat gotic. Ferestrele sunt mici, rotunde, compuse din mozaic de sticle verzi; pavimentul este de marmor roșu, tot de asemenea marmor sunt și scaunele aplicate în pereți. Aicea se zice că s-a născut nefericitul Ladislau Huneadi.

Lângă această galerie se afla talamul sau despărțământul pentru femei. De aici trecurăm prin o galerie, peste niște scânduri subțiri, care pocneau sub picioarele noastre iar pe sub noi se deschidea o prăpastie înfiorătoare până jos în râu, trecurăm, zic, în bastionul ce se afla în partea occidentală a castelului, care are un nume slavon “Neboisa” Nu te teme. Acest bastion stă în legătură cu castelul numai prin galeria amintită și prin un subteran. Intrând aci ne lovi o putoare și un zgomot cu totul extraordinariu.

Sunt lilieci, zise ciceronul, aid numai să vedeți. D-lor aici este, aici. Pe niște trepte îngropate în murdăria de lilieci abia puturăm ajunge sus în largul bastionului. Aicea putoare și zgomotul, însoțite de o căldură apăsătoare, pe jos vrafurile enorme de gunoi, iar pe deasupra liliecii agățați unul de altul, astfel cât cugetai că sunt niște clopote de dimensiunile cele mai mari, toate acestea te făceau să crezi că ești în iad iar nu pe pământ.

Abia puturăm sta ceva mai bine de un minut cu nasul și cu gurile înfundate, apoi retomarăm și coborărăm în parter tot în partea septentrională unde mai întâi cercetarăm sala cea mare, numită și sala cavaleriască. Ea este despărțită de la un cap până la celălalt, chiar pe mijloc, printr-un șir de columne de marmură, care susțin arcurile plafonului. Pe capitelul uneia din aceste columne se află scris cu litere gotice, ce niște ochi mai nededați numai anevoie le pot descifra; “Hoc opus fecit fieri Joannes Hunyades, regni Hungariae Gubernator. A-o D-i 1452”.

Îndărătul acestei săli, lângă poarta principală, la care conducea podul de peste râu, se afla prin mur în jos până la râu, niște despărțăminte obscure de tot. În acestea se zice că se află încă lanțuri și belciuge de fier aplicate în zid și schelete omenești. Aici se zice că erau închisorile cele mai înfiorătoare unde aruncau pe cei destinați la moarte, și a căror vaiete le asurzeau murmurele râului repede ce se izbește în mur. Nu știu dacă

închisorile de la Chilon, descrise cu atâta fior de Byron, în "Prizonierul de la Chilon", ar afla pereche cu care să semene mai bine decât aceste închisori din castelul Hunedoarei. Cercetărăm capela în care mi se părea că aud spiritul, umbra lui J. Huniadi, plângând gloria trecutului și dezolațiunea actuală. De aici suirăm în bastionul de către răsărit, care se înalță din râu până la o înălțime înfiorătoare. El este un zid masiv și nu cuprinde alta înlăuntrul său decât niște trepte înguste spirale. Din acest bastion se vede toată valea Hunedoarei până la Mureș. Ciceronul ne spuse că de aici a erupt mai întâi focul dintre niște hârtii, între care un amplotat din constelațiunea neuitatului Bach, venind seara amețit de vin a aruncat o sugară aprinsă. Este acesta adevărul pur sau doar numai o ficțiune pentru de a acoperi ce a fost în adevăr, nu știu; și mai mult de atâta nu se știe nici în oraș. Faptului i s-a dat o față misterioasă.

În partea de miază zi în un despărțământ al edificiilor se află o fântână tăiată prin stânca masivă în jos, în afunzime de 35 stânjeni. Trecuse mai două ore de când tot vizitam acest castel. Îndesarăm ciceronului în mână câte un bacșiș și părăsirăm castelul.

XXXI

În dimineata următoare eram la Vințul Inferior, lângă Mureș, din jos de Alba Iulia, în distanță de 1 ½ mile. Fiecare își va aduce aminte din istoria patriei, că aici se afla castelul nefericitului Martinuzzi, că aici fu el omorât mișelește.

Traserăm la un hotel, dacă-l putem numi așa, de aici în scurt o luarăm către castel, care se afla la partea din jos a orașului, aproape de malul Mureșului. Castelul dacă tot îl mai putem numi așa, se află înconjurat de sălci și arini astfel cât numai din apropiere îl poți observa încâtva. Pe o poartă înaltă de piatră, care se vede a fi fost poarta principală, intrarăm înlăuntru. Curtea dă aspectul cel mai dezolat, noroi, bălți înverzite, câte o grămadă de lemne, ici și colea, de jumătate arse.

Poarta de către răsărit și miază zi a castelului nu mai există de loc, numai murii circulari mai stau în sus, dar nici aceștia peste tot locul. Edificii mai există numai în partea de apus și de m. n. Dar și partea de apus a ars în anii trecuți și numai partea de m. n. mai este locuibilă.

Intrarăm mai întâi aici, unde aflarăm pe un ungur cu familia, care îngrijea totodată și bunul ce se ține de castel. Acesta ne conduse prin toate ruinile castelului, fără ca noi să fim putut afla ceva memorabil, afară de niște mari cadre, ce reprezentau scene biblice și se vedeau a fi decorat capela acestui castel. Castelul a avut forma pătrată. În cornul de apus, deasupra pe murul circular, stă o chilie izolată păienjenită. Iată zice ungurul, în această chilie a fost omorât Martinuzzi. Să vedem pe scurt, cum s-a succedat acest fapt fioros, din care pot lua învățătura de viață toți aceia, care prin valoarea lor se ridică la putere de a manevra destinul unei țări. Viața lor este scumpă la cei mari !?

În toamna anului 1551, Castaldo cu spaniolii și germanii, iar Martinuzzi cu ungurii înconjurară Lipova, care se afla în mâna turcilor, ca s-o iee de la ei. O combat aspru și neîntreput, astfel, disperează de a se susține. În 18 noiembrie propun combatanților condițiuni de capitulațiune. Această propunere le veni curioasă; pentru că și creștinii și turcii, la orice caz, se băteau până la cel din urmă. Martinuzzi voia să accepte capitulațiunea, Castaldo însă se opunea cu mare vehemență. Ei se consultă ambii, mai multe zile laolaltă, fără însă a fi putut cedă unul altuia. În urmă turcii asediați, cu pașa lor Vlămenes câștigă de la Martinuzzi ieșire liberă. Tot în timpul asediului capătă Martinuzzi diploma de cardinal de la Papa Iuliu III.

Castaldo s-a cătrănit de moarte asupra cardinalului, o parte din spaniolii săi o lăsa la Lipova, o parte o ia cu el. Se suie într-o trăsură cu Martinuzzi și vine la Vinț. Pe

drumul către Vinț, Crupai, caraghiosul cardinalului, se apropie de domnul său și îi zice în prezența lui Castaldo, ca să aibă grijă, să nu se încreadă spaniolilor. Martinuzzi râde și se scuză lui Castaldo de nebunia caraghiosului. El va avea să fie profet sărmanului caraghios. Ajungând la Vinț, Castaldo dispune tot planul pentru a omorî pe Martinuzzi.

El alese de executorii planului său infernal pe colonelul Palavicini și pe ofițerul Andrei Lopez. Aceștia dispun pe Petru Avilez și 24 ostași, toți armați, la poarta castelului de către Sas Sebeș și însoțiți de patru spanioli rezoluți pătrund pe la miezul nopții în apartamentul cardinalului. Pe lângă aceștia se mai alătură și Marco Antonio Ferrari, secretarul lui Castaldo. Ajungând omorătorii până la ușa despărțământului, unde era cardinalul, Marco Antonio bate ușor în ușă zicând că aduce scrisori urgente de la Castaldo, ce sunt a se expedia numaidecât la Ferdinand, dar nu se pot până nu vor fi subscrise și de cardinal.

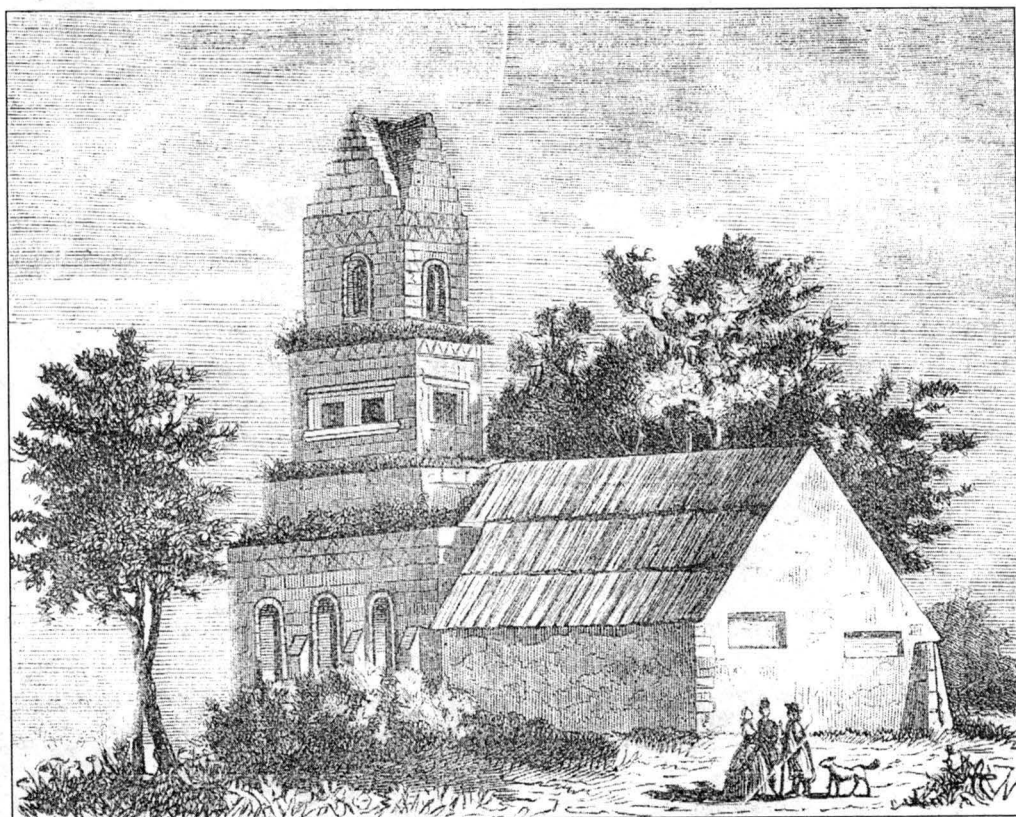
Cardinalul deschide ușa și vrea să subscrie, dar Ferrari îi împlântă pumnalul în gât și în piept. Martinuzzi prinde și izbește de pământ pe omorător; el strigă și de loc se repede Palavicini și taie capul cardinalului cu sabia. Un alt spaniol apoi stinse cu pumnalul său cel din urmă semn de viață. Nimeni n-a sărit în ajutorul nefericitului cardinal, decât un june Francisc Watt, care era tot pe lângă el, dar și acesta a căpătat vreo șapte plăgi. Acest act infernal s-a întâmplat în noaptea de 17 spre 18 decembrie 1551.

Cadavrul lui Martinuzzi a zăcut mai două luni neînmormântat, despuiat și sângerat, acolo, unde l-au omorât. În urmă s-a înmormântat în capela laterală de la biserica cea mare a lui S. Michail din Alba Iulia. El zace alături cu Isabela. Castelul fu deprădat de ostașii lui Castaldo și el însuși nu se rușina a împărți cu ostașii săi averea ce a aflat-o aci în sumă de cinci zeci mii galbeni. Așa se întâmplă în mare, așa se întâmplă în mic; unii se înalță pe ruinele și chiar pe cadavrele altora. Dar este un judecător !

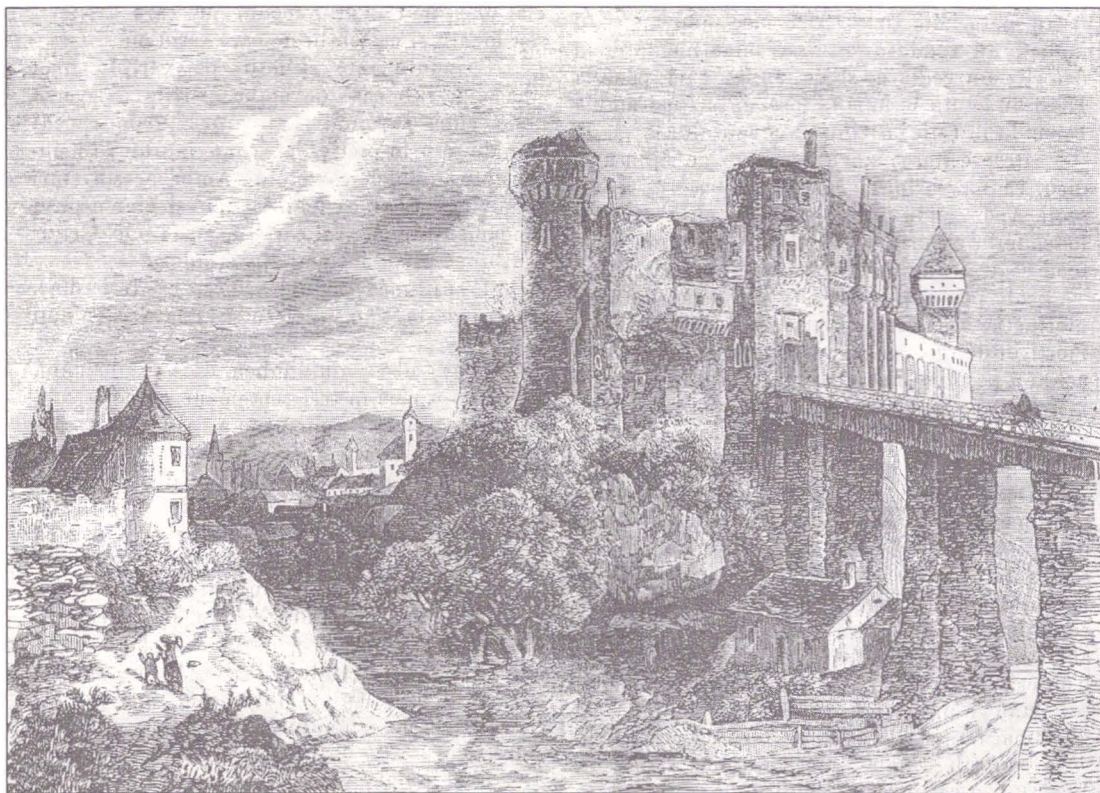
Arone Densușianu

Români din Valea Mureșului

Biserica din Densuș la 1864

Castelul de la Hunedoara în 1864

Castelul Martinuzzi din Vințu de Jos

Români din Bărăști - Hațeg

LE DÉPARTEMENT DE HUNEDOARA DANS LES DESCRIPTIONS DE VOYAGE FAITES PAR ARON DENSUȘIANU (1864)

Résumé

Parmi les premiers voyageurs qui ont publié des impressions en ce qui concerne le département de Hunedoara se compte le jeune avocat de Densuș, Aron Densușianu. En 1864, immédiatement après avoir terminer les études de l'Académie de Sibiu, Aron Densușianu, accompagné par deux collègues, s'est décidé de participer à l'Union générale de l'ASTRA, organisée dans la ville de Hațeg. Dans son voyage de Sibiu à Hațeg, il a décrit à ses compagnons des lieux et des événements historiques passés dans les localités traversées.

Après sa participation à l'Union générale de l'ASTRA, dans le premier jour du mois d'August 1864, il a visité, dans l'après midi du même jour, de pair avec ses invités, et accompagné par ses deux collègues, les monuments de Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Puis, il se détache pour pouvoir visiter la maison de ses parents, revue après quatre années. Le rencontre avec ses aimés, avec sa mère, ses frères et sa soeur, Iulia, a été émouvant. Après la visite de l'église de Densuș, Aron Densușianu a pris congé de sa famille et a continué de visiter quelques monuments historiques et localités de Hunedoara. Il a passé par les localités de Tuștea, Fărcădin, Hațeg, Sântămărie Orlea, Crivadia, Peștera Bolii et Hunedoara. Dans son chemin vers la ville de Sibiu, il a visité le Chateau Martinuzzi situé dans la localité de Vințu de Jos.

Les descriptions d'Aron Densușianu place l'auteur parmi les premiers voyageurs roumains qui ont publié des pages mémorables en ce qui concerne les beautés naturelles et les monuments historiques du département de Hunedoara.

La liste des illustrations

Roumains de la Vallée du Mureș
L'église de Densuș à 1864
Le Chateau de Hunedoara à 1864
Le Chateau Martinuzzi de Vințu de Jos
Roumains de Băraști - Hațeg